Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 119 (15557) ◆ 1995 чылдың июнь 27, вторник ◆ Ат салган шагы 22.45 ÷ Садар өртээ 400 рубль.

АК-ДОВУРАККА АЖЫЛДААШ КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чоокта чаа Барыын-Хемчик кожууннуң Ак-Довурак хоорайга командировкалап чорааш келген. Бо удаада ооң аңаа чораан кол сорулгазы — эрткен кыжын кончуг улуг бергедээшкинниг ажылдап эрткен чылыг-энергия товүнде септелге ажылдары-биле танышкан, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың амгы байдалын көрүп база хоорайның чурттакчы бажыңнарынга чедип, чурттакчылар-биле ужурашкан.

Ак-Довурактың ЧЭТ-те бо хүннерде чүү болуп турарыл? Кысказы-биле тайылбырлаарга, ында келир чылдың оттулга сезонунга уткуштур белеткел ажылдары чорууп турар. Ында турар сес котелдуң чамдыктарын септеп, чамдык эргижирээн дериг-херекселдерни солуп кылыр талазы-биле улуг хемчээлдиг ажылдар чоруп турар. Ындыг-даа болза бо хүннерниң сонаашкыны-биле алыр болза, септелге ажылдары элээн оралдап турар-дыр дээрзин Шериг-оол Дизижикович коллективтиң кол специалистери-биле ужуражып тура айыткан. Чамдык котелдарда чаа салып турар артык кезектер болгаш дериг-херекселдерниң шынары куду болуп турарындан озалдаашкыннар туруп турар. Артык кезектер садып алыр дээрге акша-төгерик чедишпейн, харын-даа оларны ырак черлерде заводтардан тып алырының айтырыы бергедеп турар дээрзин специалистер Президентиге чугаалап тайылбырлаан.

Ниитизи-биле алырга, чылыг-энергия товүнде септелге ажылдарының темпизи график негелдезинге дүүшпейн турарын барымдаалааш, бүгү ажылдарны акшаландырарының, артык кезектерни болгаш дериг-херекселдерни тыптынып алырының талазы-биле Ш. Д. Ооржак шыңгыы чугааны кылган болгаш чурттакчыларның бажыңнарынче изиг сугну киирер дугайында июль 15-ке чедир хуусаада тускай даалганы берген.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың бөдүүн рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цегинге Шериг-оол Дизижикович ол хүн четкен, ажылчыннар болгаш специалистер-биле ужурашкан. Кысказы-биле чугаалаарга, комбинат даг-дүгү үндүрер талазы-биле ажылдарны шуудадып, ону чоорту көвүделириниң талазы-биле хемчеглерни ап турар. Ынчалза-даа фабрикаже кээп турар руданың даг-дүгү ажылдап кылыр концентратының дыка эвээш болуп турарындан, бир хонукта ла үш ээлчег 60 тонна продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар. Ол эвээш болбайн канчаар.

Ш. Д. Ооржак ол кежээ хоорайның Заводская кудумчузунда 34 дугаарлыг бажыңның чурттакчылары-биле ужурашкан. Бажыңны тудуп, ажыглалга киирген ден бээр үр үе эртпээн-даа болза, подъездилерниң соңгаларын буза шаап, оорлап, чамдык эжиктерни болгаш электри санакчыларын уштуп аппарган болуп турар. А чурттакчыларның боттарының талазындан үрегдекчилерге болгаш оорларга удур хемчег ап чадап турар. Тус черниң милиция органы аңаа дүнекі үелерде шагдаалар тургузар дээрге, өске черлерге кем-херек болурга база четтикпейн турар. Бир эвес Президентиниң, Чазактың чорудуп берген акша-төгерии-биле туткан чаа бажыңны шак мынчаар эдилээр болза, Ак-Довурак хоорайже ОМОН шериин чоруткаш, шыңгыы хемчег алыр апаар дээрзин Президент чугаалаан.

Бо чылын ажыглалга киирген 105 аал чурттаар бажыңга Шериг-оол Дизижикович база четкен. Ында 60 квартирада чурттакчылар көжүп кирген, арткан 45 квартираның фаянс болгаш электри плиталарын салыры база чамдык бүдүүр ажылдар артканындан чоокта дужаар деп турар. Доозулбаан ийи подъездиниң бирги каътының соңгаларын болгаш улуг эжиктерни демир көзенектер-биле дуглаан болгаш оорлардан камгалап турар. Президент бажыңның сөөлгү подъездизинче киргеш шуут кайгаан: бешки каътка чедир үнүп кээрге, бүгү подъездиде чүгле 4-5 хире электри санакчылары бар болган. Чурттакчыларның чугаалап турары-биле алырга, кажан олар чаа бажынче көжүп турар үелерде-ле ол приборлар чок турганы илерээн.

Оон аңгыда бузук соңгаларның, хирлиг девискээрниң уржуундан бажыңның даштыкы көрүжү кедергей үрелген. Чурттакчыларның арасындан бок аштап, девискээрге ыяш олурткан чаңгыс-даа кижи чок. Ажыы-биле чугаалаарга, адырлып чадап турар «аарыывыс» —азырадыкы хөөндеп кижилер хоорзуп чадап турар. Соңгазының чаңгыс көзенээ безин чок болурга, ону Президентиге чарбыттынып кээр кижилер безин бар болуп турары шуут элдеп. Бир эвес Кызыл хоорайның чижээ-биле алыр болза, чаңгыс көзенек чамаанчок, ишти бурлуттунмаан, чамдык дыка хөй ажылдары безин чедир кылдынмаан бажыңнарны чурттакчылар хостуг үелеринде боттары кылып ап турар болгай. Ону бодаар херек, хүндүлүг ак-довуракчылар.

Виктор КАРА-САЛ.

Хол бөмбүүнүң ойнаашкынын республикага моон соңгаар хөгжүдерин деткиир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Хол бөмбүүнүң спорт оюну болза бистиң республикада спорттуң эң-не массалыг болгаш ойнаштыг хевири болуп турар. Хол бөмбүүн Тываның бүгү-ле чер болганынга шагдан бээр улуг хандыкшыл-биле ойнаар турган. Хол бөмбүүн бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң ажык шөлдеринге, школаларга болгаш өөредилге черлеринге, тараажыларның хову-турлагларынга, чуртталга бажыңнарының девискээрлеринге болгаш чайгы үеде аалдар коданнарынга массалыы-биле доктаамал ойнаар турган. Күш-ажылчы коллектив бүрүзү хол бөмбүүнүң талазы-биле командалыг болуп келген. Хол бөмбүүнүң талазы-биле шилиндек командалар республикадан дашкаар улуг маргылдааларга киржип турган.

Амгы үеде хол бөмбүүн колдуунда спорт залдарында ойнап турар, хөй командаларның болгаш ойнакчыларның мергежили бедээн-даа болза, оюннуң массалыы кудулаан. Хол бөмбүүн ойнаар ажык шөлдер амгы үеде барык чок. Хол бөмбүүн ойнаарынга өөредир башкы кадрлар деткимчени албайн келген.

Президент-биле ужуражыышкыннар үезинде соңгукчуларның болгаш хол бөмбүүнүн хоочуннарының дилээнин база күзээнин барымдаалааш, спорттуң ол хевириниң массалыг болурун моон соңгаар хөгжүдер, ойнакчыларның болгаш башкы кадрларның мергежилин бедидер, хостуг үезин чоннуң, ылаңгыя аныяктарның болгаш школачыларның сарыылдыг ажыглаарын хандырар сорулга-биле **доктаадырым** болза:

1. Олимпиада оюннарының 100 чылынга тураскааткан хол бөмбүүнүң «Идегел» деп маргылдааларын күш-ажылчы коллективтерге, албан черлеринге, школаларга болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге организастаар болгаш эрттирер дугайында Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң эгелээшкинин чүүлдүг деп санаар.

2. Хол бөмбүүнүң талазы-биле эр болгаш херээжен улустуң командаларының аразынга чыл бүрүде шилчиир Тыва Республиканың Президентизиниң Кубогун доктаадып тургузар.

Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязы (Очур-оол) шилчиир Кубоктуң эң дээре чурук-хевирин чогаадып тургузары дээш конкурсту чарлаар болгаш ону 1995 чылдың июль 1-ге чедир белеткээрин хандырар.

3. Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың Хол бөмбүүнүң федерациязы-биле демнежип алгаш, Тыва Республиканың Президентизиниң Кубогу дээш маргылдааларны 1995 чылдың июль 10-дан 16-га чедир Кызыл хоорайга эрттирерин хандырар.

Тыва Республиканың Президентизиниң Кубогу дээш хол бөмбүүнүң талазы-биле эр болгаш херээжен улустуң командаларының аразынга маргылдаалар дугайында Саавырны бадылаар.

4. Бо Чарлык аңаа ат салган үеден соңгаар күштүг болур.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Президентизиниң 1995 чылдың май 22-де № 258 Чарлыы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың Президентизиниң Кубогу дээш хол бөмбүүнүң талазы-биле эр болгаш херээжен улустарның командаларының аразынга маргылдааларны эрттирер дугайында

САВЫР

I. Сорулгалары

Тыва Республиканың аныяктарының кадыкшылын быжыглаарының, күш-дамырын сайзырадырының, күш-культурага болгаш спортка чонну доктаамал киириштирериниң, дээре командаларны, спортчуларны, тренерлерни илередириниң эң-не эптиг хевири болур хол бөмбүүнүң сонуургалын нептередир сорулга-биле Тыва Республиканың Президентизиниң Кубогу дээш хол бөмбүүнүң маргылдааларын эрттирер.

II. Маргылдааларны эрттирер чери болгаш үези

Маргылдааларны 1995 чылдың июль 10-дан 16-га чедир Кызыл хоорайга эрттирер. Чыглып эгелээр хүнү — июль 10.

III. Маргылдааларны удуртуп эрттирери

Маргылдааларны эрттирериниң ниити удуртулгазын Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди база республиканың Хол бөмбүүнүң федерациязы боттандырар.

Маргылдааларны дорту-биле эрттирерин Тыва Республиканың Спорт күркомунуң бадылааны кол судья коллегиязынга болгаш мандат комиссиязынга хүлээндирер.

IV. Маргылдааларының киржикчилери болгаш эрттирериниң системазы

Кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның шилиндек командаларын маргылдааларга киириштирер. Кызыл хоорайдан күш-ажылчы коллективтерниң болгаш өөредилге черлериниң шилиндек командалары киржир. Команда бүрүзүнүң составы 8 ойнакчылар болгаш 1 тренер-төлээлекчи.

Командаларның киржикчилери чаңгыс ааи спортчу хептиг, ында эмблема демдектиг болгаш дугаарлыг болур.

Маргылдааларны күштүг саавырларга дүүштүр чорудар.

Командаларны адаккы бөлүктерге хуваар. Адаккы бөлүктерниң тиилекчилери [illegible] оюннарның бөлүүн тургузар. Адаккы бөлүктерге болгаш түңнел хоорзенге ойнаашкыннарны долгандыгылыг система-биле чорудар. Оюннар 5 партиялардан турустунар.

V. Шаңналдары

1-ги черлерни ээлээн командаларны Тыва Республиканың Президентизиниң Кубоктары-биле, 1-ги черлениң дипломнары-биле, ойнакчыларны — мактал бижиктер болгаш акша шаңналдары-биле демдеглеп шаңнаар, ол шаңнал бүрүзү 2 муң доллар акша хевирлиг болур, а тренерлерни — чиик автомашиналар-биле шаңнаар.

VI. Хүлээп алырының негелделери болгаш чарыгдалдар

Командаларның келириниң, дедир чанарының оруу шууделин, аъш-чемниң, чурттаар черниң чарыгдалдарын командировкаладып чоруткан организациялар дуглаар.

Маргылдааларны организастаар, эрттирер судья бригадазынга болгаш ажылчыннарга, эмчилерге төлевир талазы-биле база өске-даа чарыгдалдарны Спорт күркому дуглаар.

VII. Чагыглар кылыры

Маргылдааларга киржириниң баш бурунгаар чагыгларын командаларның тренер-төлээлекчилери боттары маргылдаа эгелээр мурнунда дараазында адрести езугаар эккээр: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 25, «Херел» спорттуң күркому.

Ат кырында чагыгларны келген хүнүнде мандат комиссиязынга ийи хуулуг кылдыр киирер болгаш аңаа ойнакчыларның фамилияларын, аттарын, адаларының аттарын, төрүттүнген чылдарын, разрядын, ажылдап (өөренип) турар черлерин, паспортун киир бижиткен бажың адрестерин айтыр болгаш аңаа эмчи база тренер-төлээлекчи ат салыр, таңманы базар.

Маргылдаа эгелегижеге чедир тодаргайы-биле киржирин бадыткаваан команданы маргылдаага киириштирбес.

Маргылдааның киржикчилери боттарының киир бижиттинген паспорттарын болгаш спортчу мергежилдиг дептерин ап алгаш келир ужурлуг.

Киржириниң чогуур үезинде бадыткаан байдалдар турда, бо Саавыр маргылдаага канчаар киржириниң дүрүмү болур.

ТЫВА ШАЙ БАЙЫРЛАЛЫ

Найысылал Кызылга Арат шөлүнге эрткен субботада тыва шай байырлалы болуп эрткен. Ону Россияга элээр чорук дээш шимчээшкинниң болгаш чоннуң элээр болурунга хайгааралдың 100 чылынга тураскааткан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат байырлалды ажыдып тура, кызылчыларга болгаш соң аалчыларынга тыва шай байырлалы-биле байыр чедирип, чүве чугаалаан. Тыва шай байырлалы — кадыкшылдың, тодуг-догаа чоруктуң, эптежилгениң болгаш кады ажылдажылганың байырлалы дээрзин сос алганнар бадыткап чугаалааннар. Россияның болгаш Тываның алдарлыг чогаалчызы Моңгуш Кенин-Лопсан сос ап чүве чугаалааш, чоннуң чаагай чаңчылын уламчылап, катап тургузуп, чоннуң хүндүткелдиг чеми — тыва сүттүг шайны алдаржыдып турарын сеткилиниң ханызындан деткип, ада-өгбелерниң чаагай сөстерин чугаалаан.

Элээр чорук болгаш кадыкшыл ниитилелиниң тыва салбырының даргазы Н. В. Тырлык-Кара кадыкчаан амыдыралды өг-бүлелерге чедип алыр херекке [illegible] идепкейлиг киржиринче чыылган чонну [illegible] болгаш кадыкчаан амыдырал дээш [illegible] дарга [illegible] киириштирип турарларга хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Байырлалды ыры-шоор, танцы-сам, тыва аас чогаалынга үндезилеттинген кожаңнар, йөрээлдер, дүргенчугаалар улам ажы киирип, байыдып турган. Чон база арбын болган.

Кызыл хоорай девискээринде арат болгаш тарлачын ажыл-агыйлары байырлалга база киржип, тыва аъш-чемни делгээн. Кызыл хоорай чагыргазының шөлде тиккен өө үнген-кирген чонну аъш-чемче чалап турган.

Тыва шай байырлалы Кызыл хоорайга бир дугаар эрткени ол.

Вера КУУЛАР.

ХҮНДҮТКЕЛДИГ ЧЕМИ-ВИС-ШАЙГА ХАМААРЫЛГАЛЫГ ЭДИЛЕЛЛЕР

ЧУРУКТАРДА: Тыва шай байырлалының үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

(Найысылалдың Арат шөлүнге болуп эрткен байырлалдан бижиттинген делгерэңгей материалды солуннуң дараазында үндүрүлгезинге парлаар.).

Кызылдың 1 дугаар школазының доозукчузу Алима Моңгуш Американга бир чыл өөренип келгеш, өөрлери-биле экзаменнерни чүгле «5»-терге дужааган, алдын медаль-биле школаны доозкан. Ол ам чурттуң дээди өөредилге черлеринче кирип, журналист болурунга белеткенип турар. Алиманың редакцияга эккелген бирги «бийирниң шенелдезин» силерге бараалгаттывыс.

АМЕРИКАННАР БИСТИҢ-БИЛЕ ДӨМЕЙ

«Хей, өңнүк, чүү туруп тур?» дээн ээлдек мендилежиишкиннерни Американың кандыг-даа булуңунга чеде бергеш, дыңнап болур. Олар кижилерниң хар-назынын-даа, язы-сөөгүн-даа, кандыг чүдүлгелиин-даа ылгап турбас, таныыр-танывас-даа дивес мендини солчуп чугаалажыр. Ылангыя мындыг ээлдек ажы-чаңны аныяктар ортузунга оларның янзы-бүрү шимчээшкиннерни ажыглап турган чугаа солчулгазындан эскерип болур. Мээң билип чорууруум-биле алырга, бистиң чамдык аныяктарывыс америк элээтилер Россияның уругларындан кончуг ылгалдыг, кандыг-даа чүүлге алыспас хостуг деп бодап, оларны өттүнүксээр, кеткен идик хевин көрүп, ол олчаан кылдыр кеттиниксээр болур-дур. А шынында америк аныяктарның кандыг-даа бистерден ылгалыр чүвези чок, кайы-даа чурттарда аныяктарның сонуургалы дөмей дээрзин мен бодум көрүп, оларның-биле чурттап тургаш, ижин кара чок чугаалажып таныштым. Олар бистиң-биле дөмей хөглээр, аас-кежиктиг солун чурттаалганы күзээр, шынчы өңнүктерлиг болуп, боттарын билир ада-иелиг болуксаарлар.

Бисте аныяктар школа, институт дооскужеге дээр ада-иелеринден хамаарылгалыг, бот-башкарныр аргазын дилеп тыппас, азырадыкчы хөөнге олурар болгай. А америкал аныяктар бичиизинден тура бодунун саң-хөө талазы-биле камгалалып чедип алыр дээш бүгү-ле болдунар чүүлдерни кылыр, кандыг-бир ажылды өөредилгези-биле аралаштыр тып, бодунун хамаарышпас чоруун чедип алыр дээш кызылар. Боттарының келир үезин ымдан-даа айтырбас, кандыг байдалдыг чурттап, өөредилге чедип алырын бичиизинден тура чепсеглепип алган чорур. Аныяк кижиниң кол сорулгазы — бодунуң салым хуузун боду шиитпирлээр, аңаа кым-даа шаптык болбазын күзээр. Бир эвес кандыг-бир кижи чоок эжиниң дугаарында арга-сүме кадып, чүве чугаалаар болза, ол дыка улуг хомудал, канчап-даа таарышпас чорук.

Америк өөреникчи 13 харлыг четкеш-ле ажылдап болур, бир эвес ол өөредилгеге шаптык тавас болза. Олар неделяда 20 шактан эттир ажылдавас, ону удуртукчу бүрүзү ыяк билир. Уруглар колдуу улуг фирмаларга ыңай-бээр чүү-хөө дажыглаар ажылдарга турумчуп ажылдаар. Ылган ажылдың түңнелин хүнде азы неделяда кайы хире кылганы-биле төлеп берип турар. Ортумаа-биле школачы неделяда 100 долларны ажылдап ап, ала-иезинден хамаарылга чок болу бээр. 100 доллар дээрге хей ышкаш сагындырар, ынчалза-даа Америкада өртектерге ол чүү-даа болбас. Ылангыя эки кеттинип алыр дээн аныяк кижи тускай магазиннерге барыксаар, а ында өртектер дыка улуг. Безин кино дээш 7 доллар төлээр апаар сен.

Бистерге көөрде, америк аныяктарның бир ылгалыр чүүлү — боттарын хостуг ап билиринде. Кулумчуга, садыг-магазинге үш-танывазың кижи келгеш, мени мынча дээр, а сени кым дээрил дээш танышкын, ур үеле эдержип келген еңнүү дег, ажык чугаалажыр. Чок болза хөй-ниити черлеринде-даа дивес, арнынга азы холунга кремни чаап, көрүнчүктенип тавaар тургулажаар. Башты бараш кайгап ханмас турган мен, чоорту өөрени бээр чорду.

Америкада спорт кончуг сайзыраңгай. Школаларда янзы-бүрү секциялар ажылдап турар. Уруглар аңаа барып, кандыг-бир разрядты азы медальды чедип алырын кызыдар. Чүге дизе спортчу колледжтерже кирерин-ге улуг салдарны чедирип турар. Спорт кандыг-даа сайзыраңгай болза, аныяктар ортузунда арагалаар, наркомания, кем-херек үүлгедир чорук улуг болуп артпышаан. Аныяктар чыылган черлерге арага-дары ишпейн баары ховар чорук. Олар ол бүгүнү ада иезинден чажырар, чамдык таварылгаларга ада-ие уруунуң арага-дарыже сундугарын билбес болур. Бо талазы-биле Американың чаа улуг ажылдарны чорудуп турар. Хоойлу езугаар аныяк кижи 21 харга чедир арага-дары ишпес ужурлуг. Национал каналдарга арагалары дугайында реклама чарлаар салыры хоруглуг.

Даштыкы аныяктарның амыдыралындан үлегерлеп алыр эки чүүлдер хөй. Ынчалза-даа кандыг байдалга алырын деңнеп көөрү чугула. Ынчангаш мээң аныяк эш-өөрлерге чагыым, американнарның «болуп кандыг болдур сен, өскерилбейн ол хевээр арт» деп сүмези дег, кижи бүрүзү бодунуу-биле чурттаар, амыдыраар ужурлуг. Ынчан чүгле бодунуң иштики болгаш даштыкы делегейин сайзырадыр ужурлуг сен.

Ниитизи-биле бистин-даа, даштыкы-даа аныяктарның ажыл, амыдыралы, сорулгалары, үзел-бодалы дөмей. Чаңгыс углаашкынныг деп түңнелге келген мен.

Алима МОНГУШ.

БИСТИНИНГЕ КЭЭП, ДУЗАДАН КӨРГҮЗҮҢЕР...

50—60 чылларда амыдырал эки турган. Кижилер кызымак-ла ажылдап чораанаар. Сезоннуг ажылга эртенги халадан орай дүнеге дээр туруптар чүве. Өөреникчилер безин токпак-ыяш белеткеп хой кыргып, сиген кезип, бүдүрүлге бригадаларын тургузуп, ажылдап турдулар.

Ол үеде кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгезинче онзагай кичээнгей салып турган. Кижилерниң аажы-чаны ажык, хөглүг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, ажылгыр турганын, кежээзи база аажок чорааныг сактыр-дыр мен.

Көдээ клубтарга даңны атсы танцы-самнап, ойнап-хөглеп хонар турду. Чайгы кежээлерде суурнуң стадионунга кижи бажы кизирт хол бут бөмбүү ойнаан, хурешкен ыймакташкан турар боор чүве.

Ам бүгү чүве дедир барган дыр. Кижилерниң ажыл-хөжүл кылыр хөңнү чок арагалаар оорланыр, хулиганнаар ок-бижек тудар, күштеп-чазарлаар чорук көвүдээн, кежээлээн үе-дир бо. Маңаа удур хөй-ниити ажылдавас, чүгле шагдаа черинин ажылдакчылары-ла хөделип, шимченип турары-биле өйлешкен.

50—60 чылларда телевизор көдээ черге турбаан. Ынчалза-даа картондан кылган кара «радио» суур, бажын бүрүзүнге ырлап турду.

Суурнун чун р-бажыны [illegible] ажылдаваандан бээр чартык чыл чеде бер ен. Ол кымнарның буруузул? Ийи чыл бурунгаар суурга автоматтыг чаа телефон станциязын кылып эгелээш дооза деп турда, ээриг болуксолдарының көргүнчүг үүлгедиинин уржуу биле бо хүнге дээр телефон чедир кылдынма н. Ам телефонну кажан кылырын эк арикчи лер манап-ла турар.

Чамдык чазый-хоптак чинби кижилер тараж девискээринге турган ийи өөрэл бажыңның иштин-дажын тойлап, магаалаш чазаныр цехти дарганаар черин үптеп оорлап аппарганнар. Олар боттарының бажыңнарынга херимнерниң иштинде ажыглап турарын чон чугаалажып, хомудап турар. А армяннарның тудуп бергени даш гаражы «тураскаал» болуп артып калган.

Суур чоогунда арыг кыдыында сүт-бараан фермазының орап-бажыңнарын оорлап, тоймаглап эгелей берген.

Дарга-башкаларывыс харындаа аңаа бүдүн, кижилер чурттап олурган бажыңнарны өскээртен кижилерге садып эгелээнинге сеткилим хомудап иштим өйүп келди.

Ынчангаш бо бүгү байдалды өөренип көргеш кожуун чагыргазының социал политика талазы-биле орлакчызы база культура, спорт черлериниң даргалары бистиниңге кээп, чон-биле ужуражып, аныяктарның амыдыралы-биле танышып, олар-биле ажык чугааны кылып, практиктиг дуза көргүзерин дилеп артывыс.

Даш-оол ТАНОВ

Тес-Хем кожууну

Ак-Эрик суур.

МОСКВА. Россияның Чазаның Даргазы Виктор Черномырдинниң болгаш албан чоруу кылып Москвада келген КУР-нуң Күрүне Чөвүлелиниң премьери Ли Пэнниң чугаалажыышкыннары дүүн, хүннүң бирги чартыында эрткен. Ийи талалыг харылзааларның ол ышкаш делегейниң чамдык айтырыгларының талазы-биле чугаа болган. Чугаалажыышкыннарның түңнелинде 7-8 документилерге, ооң иштинде кем-херек үүлгедикчилерин удур-дедир бержир, Амур хемни кежир көвүрүг тудар, арга-арыгны өрттерден камгалаар эртем-техника, көдээ ажыл-агый талазы-биле кады ажылдажылга дугайында керээлерге ат салган.

НОВОСИБИРСК. Найысылалды Москвадан көжүрер дугайында идеяны ында ажыттынган эртем конференциязында чугаалажып эгелээн. Москваның Санкт-Петербургтуң, Новосибирскиниң, Иркутскиниң, Томскиниң, Екатеринбургтуң, өске-даа хоорайларның эртемденнерин болгаш специалистерин ол дугайын чугаалажыры-биле чалаан.

Идеяның идепкейлиг эгелекчизи, Күрдуманың депутады Василий Липицкийниң парлалга конференциязынга дыңнатканын ёзугаар алырга, найысылалды Москвадан көжүрериниң болуп болгу дег уржуктарынга үнелелди конференцияның киржикчилери бээр. Россияның найысылалын Новосибирскиге тургузар талазы-биле эң дээре төлевилел дээш аныяк архитекторларның конкурузун эрттирген. Найысылалдарны көжүрериниң делегей дуржулгазын чыгган элээн каш номнарны парлаан.

(РосИТА-СЧТА).

УДАВАС СОҢГУЛДАЛАР

Россияга чагырып-дужаар эзу-чурум дүшкен соонда, эрге-хоойлу күрүнезин тургузуп, ону хөгжүдериниң чаа үе-чадазы эгелээн. Ындыг күрүне бодунуң чонунуң хүлээп көрген хоойлуларынга ыяап-ла чагыртыр ужурлуг. Ынчангаш аңаа хоойлу тергиидээн турары албан болур. Ындыг болганда, аңаа чүгле хоойлу-дүрүмнерниң шыңгыы сагылгазы албан болур эвес, олар боттары чөптүг болгаш күрүнениң хамаатыларының эрге-шөлээзин хоойлу эзугаар магадылаар хүлээлгелиг.

Ынчангаш кижилерниң эрге-шөлээлерин камгалаарынга улуг харыысалга шүүгү органнарынга онаажыр апаар. Ол органнар кайы-даа албан черинден хамаарылга чок, шуут бот-тускайлаң болур ужурлуг. Шииткекчилер кымдан-даа хамаарышпас, чүгле Үндезин Хоойлуга (Конституцияга), федералдыг хоойлуларга чагыртыр.

Аңаа баштайгы базым Конституцияны үндезини-биле чаартканы. Ында Россия Федерациязында күрүне тургузуу мурнундагы ССРЭ-ге ышкаш партийжи эвес, а конституцияга чагыртыр деп тодараткан.

Амгы үеде улуг-даа, ортумак-даа, харын-даа аныяк-даа назы-хар үезинде кижилер мурнундагы ССРЭ базы Конституция, Дээди Совет турганын сактып чорлар боор, ынчалза-даа бүгү чоннуң күрүнениң амыдыралын олар тодаратпайн турган, а бүрүнү-биле СЭКП-ге, оон Төп Комитетинге чагыртып турган. Оон-даа хандыр көргүзерге, СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының күзел-соруунга бүгү чон, бүгү чурт чагыртып турган. Оон Төп Комитединиң Чиигине секретарынга Сталин соңгуткан соонда эрткен чылдарда күрүне чагыргазы оон холунга кирген турган. Ынчангаш ол эзу-чурумну сталинизм деп адап турар.

Чүүлүмнүң кол темазынче эглип көрейн. Ам Россия — республика, парламент чагыргалыг федеративтиг күрүне болур. Оон алыс утказы болза, күрүне иштинде эң-не дээди эрге-дужаал бүгү чоннуң соңгуп алган Президентизинге болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга хамааржыр.

Федералдыг Хурал ийи палатадан тургустунган. Оон бирээзи — Федерация Чөвүлели республика, область, край, автономнуг округтарның эрге-ажыын камгалаар, а ийиги палата — Күрүне Думазы Россия Федерациязының бүгү чонунуң эрге-ажыын ниитизи-биле камгалаар.

Үндезин Хоойлунуң 95 чүүлүнде палата бүрүзүнүң сан-составын тодараткан. Күрүне Думазынга оон эң хөй саны 450 төлээ, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң санынга субъект бүрүзүнден ийи төлээ кирип турар.

Күрүне Думазының бирги чыыжының депутаттарынга 1993 чылдың декабрь 12-де соңгулдаларны холушкак система-биле чорудуп, депутаттарның бир чартык кезиин (225 кижи) мажоритар (азы тодаргайлаарга, элээн каш кордакчылардан (кандидатуралардан) эң-не хөй бадылаашкынныг алыр), а өске кезиин партияларның кирип келген даңзызын барымдаалаар система эзугаар чоруткан.

Бо чүүлдерни хандыр билип алырынга теегү материалдарын көрүп көрээлиңер. Дума дээрге, шаанда болза, албан чериниң ады-дыр. Чижээ, 15—17 чүс чылдарда Боярлар думазы (эң-не ыяыгууртан бай кожайларның чөвүлели) 1906—1917 чылдарда Россияга Күрүне Думазы чондан соңгуттурган төлээлер хоойлу-дүрүмнү чөвүлежип, чогаадып, күштүг кылдыр бадылап (хаанга) кирер күрүне албан чери турган. Ынчаарда соңгулдалыг хоорай болгаш суму, кожуун, можу (земство) чагыргалары дээр хоорай Думазы, земство Думалары база турган.

Россия Федерациязының соңгулда системазы кыска үениң иштинде туруп келген-даа болза боду кончуг чугула теегү-лүг. Чаңгыс кижи эргелеп башкарар күрүне Конституция барымдаалаар демократтыг соңгулдаларже шилчип эгелээнивистен бээр соңгуур болгаш соңгудар эргелер аажок калбарган соңгулда системазы үндезини-биле чаартынып турар. Россия Федерациязында мажоритарлыг болгаш пропорционалдыг деп ийи аңгы соңгулда системаларының алыс дорт утказын тайылбырлап көрейн.

Мажор деп сөстүң утказы ырыы-хөгжүмге болза хөй янзы көлүрлүүшкүннүг аялга дээн уткалыг. Оон алыс дорт утказы — хөй нуруузу, кол нуруузу шуглуп үнүп турар дээн янзылыг. Ынчангаш элээн каш кордакчылардан (кандидатуралардан) соңгукчуларның эң-не хөй бадылаашкынын алган кордакчы кижи тиилээни ол болур.

Ындыг соңгулда системазы АКШ-та, Францияда, Англияда болгаш өске-даа хөй чурттарда нептерээн.

Пропорционалдыг соңгулда системазы дээрге, кордакчылар дээш соңгулдаларга партийжи (шимчээшкиннер) даңзылар тус-тузунда чеже бадылаашкыннар алганын барымдаалап көөр. Эң-не хөй бадылаашкын алган партия (азы шимчээшкин) тиилеп, парламентиге чогуур олуттарны алыр, ээлээр.

Ындыг соңгулда системазын Испания, Германия, Израиль болгаш өске-даа элээн каш чурттар ажыглап, парламентиге соңгулдаларга оон чүгле чаңгыс ол бодун, азы үстүнде көргенивис мажорлуг система-биле холуштур эрттирип турар. Россия ындыг системаны 1917 чылда Тургузукчу Хуралды (Учредительное Собрание) соңгуурунга ажыглааны билдингир болгай.

Соңгулдалар чорударының делегей практиказын көөр болза, ол чорудулгаларлыг ажылдың янзы бүрү аргаларын ажыглап турар. Үстүнде көргенивис ол ийи системаларны холуштур-даа ажыглап келген.

Россия Федерациязынга 1993 чылдың декабрь 12-де соңгулдаларга ол холушкак соңгулда системазын чүгле Тыва Республикага болгаш Саратов областа ажыглаан.

Ам ындыг соңгулда системазын ажыглап болурун «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң магадылалдарының үндезиннериниң дугайында» болгаш «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» чаа хоойлуларда айыткан.

Бистиң республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарын соңгуурунга ол холушкак системаны ажыглаан.

Ам бистиң чуртувуста соңгулда системазы быжыг хоойлу-дүрүмге магадылаттынган болгаш дуржулга бар болганда, моон соңгаарг соңгулдаларга оларны улам сайзыраңгайжыдып ажыглаары негеттинип турар.

Соңгулдалар дугайында хоойлужудулгада чамдык чедир кылдынмаан чүүлдер бар-даа болза, эрткен соңгулдаларга бистиң чуртувуска демократияны быжыглаарынга бүзүрелдиг эге базымнар бар апарган.

Соңгулдаларга хамаатыларның киржилгези эки тура биле болур. Мен бодаарымга, рыноктуг харылзааларның үезинде депутаттарга кандидаттарга сан-хөө хандырылгазы деңэргелиг болур болгаш соңгулдалар түңнелдери бай деткикчилерден (спонсор) шуут хамаарылга чок болур ужурлуг. Депутат мандаттар алырда хоойлуда көрдүнгенинден аңгыда, акша-хөреңги дуза, деткимче болбас ужурлуг.

Чаңгыс мандаттыг округтарга-даа хөй кордакчылар киржир мөөрей болур. Россия Федерациязының бүгү хамаатылары, хөй-нийти каттыжышкыннары депутаттарга кандидаттар дээш сурталдылы «ийе» азы «чок» дээш кызыгаар чок чорудуп болур эргелиг.

Соңгулдаларга белеткелдер болгаш ону эрттирери ам улам сайзыраңгай демократтыг үндезиннерге, чүгле хоойлуларга дүүшкен турар. Чаңгыс тергиидекчи партия бүгү амыдыралды чагырар дужаар ындыг үе эрткен. Партиялар херек, ниитилелге олар турар ужурлуг. «Каттыжышкын тургузарынга хамаатыларның эргезиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда политиктиг партия дээрге, политиктиг сорулга салган, программалыг, уставтыг, демдеглеткен кежигүн санныг, чаңгыс аай үзелдиглерниң организациязы дээни черле чүүлдүг. Тыва Республикага партияларның организас-тургузуунуң база ажыл-чорудулгазының талазы-биле Президент Ш. Д. Ооржактың туружун, үзел-бодалын бүрүнү-биле деткип турар мен. Соңгулдаларга политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер киржир ужурлуг.

Соңгулдалар дээрге, Россияның чаартырының демократтыг оруунга чугула базым, күүсекчи, төлээлелгелиг органнарны чаартып тургузарының эң-не демократтыг болгаш идегелдиг хевири, күрүнениң политиктиг, экономиктиг, социал байдалын, чоннуң амыдыралының деңнелин бедидип, экижидериниң эң чугула политиктиг аргазы-дыр.

Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары бо чылдың декабрь 17-де, а Россияның Күрүне Баштыңының соңгулдалары 1996 чылдың июнь айда болур.

«Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының (Съездизиниң) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу хүлээп алдынган. Улуг Хурал Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер. Ооң бирги составын Дээди Хуралдың амгы чыыжының арткан хуусаазынга чедир соңгуур, а ооң даразында хуусаазы дөрт чыл. Улуг Хуралдың кежигүннерин бүгү-нийти дорт, чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. Улуг Хуралдың Даргазы хөй-нийти эгелээшкинге, а секретары — доктаамал штаттыг үндезинге ажылдаар.

Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларын эрттирер талазы-биле белеткел ажылдарын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы кожуун, хоорай чагыргалары-биле кады чорудуп эгелээн. Ол дээрге чүгле эге базым, а мурнувуста организастап, белеткеп кылыр ажылдар кайгамчык хөй дизе черле чазыг болбас. Округ, участок соңгулда комиссияларын тургузар. Соңгукчуларның даңзызын тускай бадылаан майыкка четчелеп парлаар, оларны бүгү-ниитиниң таныжылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар. Соңгулда бюллетеньнериниң база хуралдарының протоколдарының майыктарын, сөстерин чогаадып тургузар, чартаар, бадылаашкын хааржактарын, таңмаларның хевирлерин, соңгулдалар талазы-биле документилерни кадагалап камгалаарының дүрүмүн Төп соңгулда комиссиязы кылып доктаадыр. «Соңгукчуларны бүрүткээриниң (учедунуң) күрүне системазының тур Дүрүмүн» Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы 1995 чылдың апрель 14-те бадылаан. Ол талазы-биле бистиң республиканың бүгү кожууннарынга, хоорайларынга, сумуларынга эрге-чагырганың күүсекчи органнары улуг организастыг ажылдарны бо чылдың май айда чорудуп келген. Амгы үеде республикада бүрүткеткен соңгукчуларның саны 169 муң 984 кижи.

Суму санында соңгукчуларның фамилиязы, ады, төрүттүнген чылы, чурттап турар черин көргүзүп бижээн соңгукчуларның күрүне системазынга үндезилеттинген даңзызы бар. Бо ажылды ам-даа уламчылаар бис.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының доктаалы-биле бистиң республиканың бүгү кожууннарының төптеринге «Соңгулда» деп күрүнениң автоматчыткан системазын бо чылдың ийи дугаар чартынында тургузуп эгелээр, аңаа ажылдаар 20 хире кижиниң өөредилгезин чоокку үеде эгелээр.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының, кожууннарда, хоорайда соңгулда комиссияларының мурнунда соңгукчуларның эрге-хоойлу билиин, культуразын бедедериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың май 19-та хүлээп алган доктаалын күүседириниң талазы-биле доктаамал улуг организастыг ажылды соңгукчулар ортузунга чорудары болур. Бо улуг ээ-харыысалгалыг ажылды удуртуп башкарар талазы-биле тускай дүүштүрүлге чөвүлелин тургускан.

Чөвүлелдиң даргазынга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол томуйлаткан. Тыва Республиканың девискээринге соңгулдаларны организастаары база ону чүгле эрге-хоойлуга үндезилеп чорудары, соңгукчуларның эрге-хоойлу талазы-биле билиин бедидеринге, «Соңгулда» деп күрүнениң автоматчыткан системазын тургузар талазы-биле акша-төгерикти Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы үндүрүп бээр.

Ам болур соңгулдаларга бүгү-ле соңгулда комиссияларының мурнунда улуг хемчээлдиг, эрге-хоойлуга үндезилеттинген шыңгыы ээ харыысалгалыг ажылдарны кылып чорудары негеттинип турар.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары.

МАСТЕР

«Иштии-Хем» совхозтуң хоочун механизатору Анай-оол Ондарович Кенден ажыл чок аңаа орбас чаңчылдыг. Кыжын кочегарлаар, чайын хову-шөлдүң оон турлаза болу бээр. Бо хүннерде хоочун мастер аныяктарга арга-сүмезин кадып, Кара-Чыраа хову-трактор бригадазында ажылдап турар.

ЧУРУКТА: А. О. Кенден ажыл үезинде.

Матвей БЕЛЕКЧИНИҢ тырттырган чуруу.

Бай-Тайга кожуундан медээлер

КАТАП ТУРГУСТУНГАН

Тыва черге чоокта чаа халып эрткен күштүг шуурган бистиң Бай-Тайга кожуунга база улуг когаралды чедирген. Ооң суурларын болгаш ховуу, шөлдерин таварып эрткен электри, телефон чагылары хөйү-биле ушкан. Чырык ожүп, кайыже-даа харылзаа шуут үзүлген Арга-арыгларда база суурларда ыяш-дашты ужур шаап, бажыңнарның шиферлерин, херим кажаазын буза шаап, үрегдээн. Көвээ ажыл-агыйга база эвээш эвес когаралды чедирген, А чамдык чурттакчыларның хой, өшкүлери-даа өлгүлээн.

Бойдус халавының чедиргени ол уржуктарын дарый чайладыр дээш Бай-Тайга кожуун чагыргазы изиг-биле хөделип, хөй-ниитиниң шефтерин чарлап, кожууннуң бүгү албан черлерин, организацияларын болгаш ажыл кылып шыдаар бүгү кижилерин бут кырынга тургускан.

Чаңгыс чижектен киирип көрейн. Кожууннуң эмнелге, харылзаа база чагырга черлериниң ажылдакчылары, ниитизи-биле чээрби үш кижи кожавыс Аксы-Барлык, Кызыл-Мажалык аразында ушкан телефон чагыларын катап тургусчурунга идепкейлиг кирипкеннер. Оларны кожууннуң чагырга даргазының бирги оралакчызы Василий Байдосович Доңгак удуртуп чораан. Телефон чагыларын тургузарынга аныяк, күштүг эрлер Юрий Ондар Алексей Хомушку, Серен Сереков, Хертек Хүлер-оол, Монгуш Адар-оол болгаш өскелер-даа эки ажылдааннар.

Ам бисте чырык хып, бүгү-ле черлер-биле харылзаа катап тургустунган болгаш радио, телевидение ажылдап эгелээн.

ШЕРИГЖЕ ҮДЭЭН

Бай-Тайга кожууннуң шериг комиссары, подполковник Бабин март 20-де үндүрген № 28 дужаалын эзугаар 1977 чылда төрүттүнген, ол хүнге чедир 18 харлапкан он үш шериг назыны чеде берген, хын дээн оолдарны май 31-ниң хүнүнде Тээлиниң аргыжылга ортаалыгдан (вокзал) шеригже үдээн.

Орта чүве чугаалаан кижилер шериг оолдарга албан хүлээлгезин эки эрттирерин болгаш кадык-чаагай төрээн кожуунунче ээп чанып кээрлерин оларга күзээн болгаш кижи бүрүзүнге сүй белектерни тывыскан.

Сарыг-оол САЛЧАК,
Тээли суур.

ҮЕ ДЕҢНЕП, ӨГБЕЛЕРИМ САКТЫП...

Эң-не аар-берге ажыл-ишти кылып, ачы-буянны челирип чоруур кижи — ава-ла болгай. Аваларның аажы-чаңы, ажылгыр бүдүштүү шупту бир дөмей эвес ынчалза-даа не кижи бүрүзү ажы-төлүнге ынак ажы-төлүнге авазы эргим, менээ база шак-ла ындыг. Авамның чуртталгазының эге базымында таваржып чораан чедиинмес, түреңги, аарыг-човулаң биле кызаан 1900 чылдарны гола көргүзүп шыдавас-даа болзумза амгы бо бүгү кижилерниң эктинден чүктенипкен хоозураашкынныг үеде кужур авамны сактып кандыг ие чорааның номчукчуларга каксы таныштырар күзелдиг мен.

Мээн авам улуг, узун-шырак эвес бодунга таарышкан шевергин бичежек дурт-сынныг, хөглүг, чазык арын-шырайлыг, угаан-сарыылдыг кижи чүве. Оон эрезин, даараныр, кежээ, шеверин ала иезиниң өөнге бичиин чорда-ла чон кайгаан дижир чүве.

Эмдик богбаларны шалбалааш, эзерлиг, эзер чокка-ла мунуп каап(т)ар, кандыг-даа оолдар оон биле бырашпас чораанын тоолчу Шокшуй даайым чугаалап олурганын дыңнаан мен.

1915 чылда ачам — Саая Мыңмыр 19 харлыг, авам — Салчак Оруспай 17 харлыында өгленирде ада-иези өнчү кылдыр 5 хураганныг хой, 5 анайлыг өшкү, бызаалыг чаңгыс инек, бир кулуннуг бе берген чүве-дир. Ону олар эвээш деп өкпелевээн өстүрүп алыр аргазын тывар апаар.

Авам кожа чурттап турар моол, тыва аалдарның айбызын кылыр, алгы-кежин эттеп идик хевин даарап бээр оон шаңналынга шай дус, таакпы алган, кадыг, чымчак хураган кежи, дөрбеттерниң үш шалдыг калыг идиин даарап бээрге, хураганныг хой, анайлыг өшкү, казыраны-даа бериптер. Авам черниң чок дээн шевери болганда айбы үзүлбес. Амгы рынок үезинде сүт болза аңгы магазин ажыдып алыр турган боор ийин бис ону чоп уламчылап болбас бис.

Авамның аныяк шаан сактып олура, ачамның адавайн баар болзумза чонум мурнунга буруулуг болур ийик мен. Ачам база шевер, дарган кижи. Ону Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик улузу «Чивен-Дарган» дижир. Бо үш кожуунга сураглыг шырааачы, өг ыяжы, эзер, чүгеп аптара, элгиирге, игил, бызааны чазаар, демир хомус дага, кадаг согар, [illegible] өглери Бай-Тайгада, Мөңгүн-Тайгада ам-даа бар.

1921 чылда чуртка революция тиилээн соонда авам ачамның малы кончуг дүрген өзүп бай-шылалдыг өөрегелерниң бирээзи апарган. 1931 чылда чаа бижик өөредилгези улуг кампания болуп, хөй-ниити ажылдары база эгелээн. Ынчан авам бижикке кончуг дүрген өөренгеш, Хүрең-Тайга сумузунуң дасык даргазынга соңгуткан. Ол хүлээлгезинден 1935 чылда ачамны чаа тургустунган МЧАЭ даргазынга соңгуптарга халашкан.

1940 чылдарга чедир 42 чылгы малдыг, чүс хире сарлыкты, 500 ажыг хой, өшкүлүг болуп, авам ачам он оол, кысты база 1920 чылдарда чуртка болган «сарыг-думаа» деп халаптыг аарыгдан Эрги Барлыкка ада-иези чок апарган төрели кижиниң Хүрең Делгер деп аттарлыг бирээзи 5 бирээзи 9 харлыг өскүс арткан уругларын база эккеп алгаш, шупту 12 ажы-төлдү кижизидип өстүргеннер. Оларны күш-ажылга, школага өөредиринге хөөкүй авам, ачамның чеже дери, күжү үнмээн дээрил.

1941—45 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга 40 аъттарны болгаш белерни халасска дузаламчы кылдыр берген чаңгыс кулуннуг бе арттырып алган. Ол ышкаш он шаа сарлык шарылары, хой, өшкүнү, акша-төгерикти берген болгаш ачам арбан, суму даргалап, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киришкени дээш Кызыл Сылдыс орден, «Күш-ажылчы шылгарал дээш» база «Германияны тиилээни дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан.

Ынчангаш амгы үениң аныяктарынга чагыым: ада-иенерни хүндүлеп чоруңар, ажы-төлүм!

Шожул САЛЧАК.
Пенсионер.

СААРЛЫП ӨӨРЕНИР

«Шамбалыг» ам совхоз эвес апарган деп дорт чугаалап болур. Бодап турарымга, чоокка чедир-ле совхозка сылдап алгаш артык кижилер чемгерип турган ышкаш-тыр бис.

Ажыл кылган-даа, кылбаан-даа кижилерни көөрге, совхозтуң кассазын үглей бээрген турар ийик чоп. Ам херек өскерилген. Адырлап вайыбиле кооперативтер тургустунган. Боттары агар санныг апаргылаан. Ажылдаан айн шалын алыры тон берге херек апарганы оон-на билдингир.

Шамбалыгның хову-шөлдеринде, кодан малдарында ажылдап турарларга акша-төгерикти эй санында шалынга бербейн турар-даа бол уусса далган тарааны берип тур бис. Кооперативтеривис күш кирип байый бээрге, сан-хөөвүстүң байдалы экижиир дээрзинге бүзүрээр мен. Доора диве келир күзүн байдал чүгээртей бээриниң арга-бырадары бар.

Алексей МОНГУШ.
Ажыл-агыйның кол бухгалтери.

ИЙИГИ СУГГАРЫЛГА

Бо чылын 1552 га черге тараа культураларын тараан. Оон иштинден кызыл-тасты 512, арбайны 273, суланы 342, чинге-тарааны 10 га черлерге тараанпар. Ийиги хлеб картошканы 9 га черге олурткан.

Бо чылгы тарылга ажылдарын үрезинниң четчир шаа-биле, эки дүжүттүг бериптер болгу деп чаагай черзүннүг черлерге тараанпар.

Амгы хүннерде тарааның ийиги суггарылгазы чоруп турар. «Тээли» коллективтиг бүдүрүлгеде [illegible] оолга удурткан суггатчы звено эки ажылдап турар.

Сарыг-оол САЛЧАК.

МИЛЛИОННАР КАЙНААР КИРГЕНИЛ?

●Истелге органнарынче дамчыткан●

Тыва Республиканың моон мурнундагы турганы Дээди Советтиң Президиумунуң сан-хөө ажыл-агыйының байдалының талазы-биле чоруттунган хыналданың түңнелдериниң дугайында республика солуннарынга парлаттынган чүүлдерни номчукчулар сактып тур боор.

Ында сан-хөө чурумунуң үрээшкиннерин болдурганының фактыларын аңаа болган хыналданың тодарадып үндүргени чурттакчы чоннуң кичээнгейин олче аажок хаара туткан болгай.

Моон мурнундагы турган партия рескомунуң аалчылар бажыңының эт-хөреңгизин, гаражта болгаш кабинеттерде эт-хөреңгилерни Тыва Республиканың моон мурнундагы турганы Дээди Совединиң балансызынга тургуспааның ол хыналда тодараткан. Ол чылдагаан-биле республиканың Президентизи күрүне органнарының оперативтиг эргелелинде кирип турар күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарарының чурумнулар, күүсекчи болгаш төлээлекчи органнарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле чаңгыс ажыл-агый эргелелин тургузары чугула деп санаан. Ол сорулга-биле ТР-ның Президентизи Чаңгыс [illegible] республиканың Дээди Хуралының удуртулгазы күүсетпээн. Амгы үеде эт-хөреңгиниң чүгле чогум чамдыызын, стол-сандайлар «Өдүген» аалчылар бажыңы Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле Күрүне эргелелинге шилчидип берген, а оон ынай күрүне эргелелин болгаш автобаазаны Дээди Хуралдың удуртулгазы үстүнде айыттынган күрүне эргелелинче амга чедир дамчытпаан.

Бо чылдың февраль айда Күрүне секретары — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузунуң айтышкынынга үндезилээш, эрге-чагырганың күүсекчи болгаш төлээлекчи органнарының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне эргелелиниң бухгалтерлери-биле Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-хыналда эргелелиниң кол контролер-хынакчызының аппаратының контролер-хынакчылары кады «Өдүген» аалчылар бажыңының комплекизиниң 1994 чылдың январь 1-ден 1995 чылдың январь 16-га чедир сан-хөө ажыл-агый чорудулгазынга документиге үндезилээн хыналданы чоруткан.

«Өдүген» аалчылар бажыңының комплекизинде бухгалтер учету болгаш сан-хөө отчету чогуур негелделерге дүүшпес. Бухгалтер отчету саалдаргай байдалда турарын аңаа болган хыналда тодараткан. Хыналданың илереткени-биле алырга, сан-хөө чурумун каржызы-биле үрээни. Бухгалтер-кассир В. Д. Мозгалевскаяның отчедунда 2.5 миллион рубльдиң дугаагдалы илерээн болгаш кирген акшаны банкыже дужаавайн ол акшаны ажылдакчыларга шалын кылдыр берип, эъш чем продуктуларын (эътти, ногааларны болгаш картошканы) база-ла ол кирген акша-биле садып ап, ону садып алырының керээлерин чарбайн дугуруушкан өртектериниң протоколдарын [illegible] кошпайн турган болган. Орун-дөжек хептериниң эргелекчизи Г. Г. Ивановның А. О. Хомушкунуң харылзап тургаш ажылдап 1.4 миллион рубльдан кандыг-даа үндезин чок үндүр бижипкен болган. В. Д. Мозгалевскаяның отчедундан 685 муң рубльди артыкка үндүр бижип, аңаа алган кижилерниң адын-даа салдырбаан. Даңзыда кирген түңнерни улгаттырган болган.

Кол бухгалтер Т. В. Кочеткова орун-дөжек хептериниң эргелекчизи Г. Иванова, администратор К. П. Плотникова олар ийи ийи креслоларны чогуур өртээнден 423 муң рубльге чиик кылдыр садып алганнар. Директор Л. С. Бондаренко 1994 чылдың июнь 2-де 262 дугаарлыг касса ордер-биле 700 муң рубльди акшалап алган. «Темп» деп өңнүг телевизорнуң сан-фактуразын касса ордеринде кошкан-даа болза ол телевизорну алганының отчедунуң сан-фактуразынга ат салырындан Г. Г. Иванова ойталаан. Ынчангаш мындыг айтырыг тургустунуп келир-дир: ол телевизорнуң кайда турарын кым билирил ам-даа төлеге чогуур арткан 1.4 миллион рубльди кым чедир төлээрил? Хыналданың түңнелдерин чугаалажып турган үеде Л. С. Бондаренко ол телевизорнуң өртээн төлевес мен дээрзин чугаалаан.

«Улуг повар В. М. Долгованың отчедунга 4.2 миллион рубльдиң продуктуларын киир биживаанының фактылары тодараттынган. 1994 чылдың январь 1-ден 1995 чылдың февраль 1-ге чедир үеде алдынган акшаларны 6 удаа кассаже чедир дужаавааның түңү 789,4 муң рубль болган.

1994 чылдың март 29-тан май 9-ка чедир үеде орун-дөжек хептериниң эргелекчизи Г. Г. Иванованың болуруң хууда эргезинге ниитизи-биле 762 муң рубль турган-дыр.

1994 чылдың декабрьда кол бухгалтер Т. В. Кочеткова 6 касса ордерлери-биле 5.7 миллион рубльди үндүрүп алгаш, 4.2 миллион рубльдиң аванс отчеттарын дужааган, а арткан 1.5 миллион рубльди Т. В. Кочеткова кассаже дужаарын «уттупкан».

Он кижиниң отчедундан чаңгыс ол-ла холдуң бижээни биле ниити түңү 7.0 миллион рубльди үндүр бижип[illegible]. Г. Г. Иванова 1994 чылдың май 8-те бараанпар садып алыры-биле ниити түңү 807.6 муң рубльди алган ол ам-даа 403.8 муң рубльди эгилер ужурлуг. Шалын акшазын 2.3 миллион рубльге ажыр санапканын олар «амыдыралдың үүрмектери-дир» деп чугаалаарлар.

1995 чылдың январь 1-ле байдал-биле алырга, «Өдүген» аалчылар бажыңының комплекизи өске организацияларга бээр 77,3 миллион рубль өрелиг боон турар-дыр.

Отчет дужаарының хуусаалары үрээни дээш пенсия фондузунга, медицина камгалалының ынап-ла төлээр фондузунга камгаладылга дадывырларын чогуур үезинде шилчитпээни дээш 21 миллион рубльге экономиктиг торгаалга таварышканы болгаш сайгартынмаан чарыгдалдарлап дашкаар хамаарыштырганы дээш кол-ла буруузу бир тугаарында кол бухгалтер Т. В. Кочеткова чүктээр ужурлуг.

Хыналданың түңнелдерин эзугаар чедирген когаралдары дээш Л. С. Бондаренкодан 1.0 миллион рубльди, Т. В. Кочеткова дан 1.8 миллион рубльди, В. Д. Мозгалевскаядан 2.5 миллион рубльди, Г. Г. Ивановадан 271.5 муң рубльди, Н. Л. Дашковскаядан 794.3 муң рубльди — ниитизи-биле 6.4 миллион [illegible] рубльди төлээр ужурлуглар.

Л. С. Бондаренконуң Т. В. Кочеткованың, В. Д. Мозгалевскаяның күш-ажыл дептерлери ында чок болганындан хынап келгеннерге оларын көргүспээн. Оларны кым-даа ажылдан үндүрбээн болганда, боттарының ол күш-ажыл дептерлерин олар оон мурнунда-ла ап алганы чугаажок-тур.

Хыналданың актызынга күрүне эргелелиниң кол бухгалтери С. К. Дарый-оол, олла эргелелдиң бухгалтери Т. Н. Юшкова, Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-хыналда эргелелиниң кол контролер-хынакчылары Д. С. Куулар, М. Ш. Монгуш, М. М.-Б. Монгуш, «Өдүген» аалчылар бажыңы комплекстиң директору Л. С. Бондаренко, кол бухгалтери Т. В. Кочеткова олар ат салганнар.

«Өдүген» аалчылар бажыңы комплекстиң коллективинге хыналданың түңнелдериниң материалдарын 1995 чылдың апрель 21-де чугаалажып таныштырган.

Чедирген когаралдың 34,7 миллион рубль түңге материалдарын (В. М. Долгова — 6 миллион рубль, Л. С. Бондаренко — 16,4 миллион рубль, Т. В. Кочеткова — 4,8 миллион рубль, В. Д. Мозгалевская — 7,9 миллион рубль) истелге органнарынче дамчыдып берген.

Дарья КУУЛАР.
Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Контроль-хыналда эргелелиниң кол контролер-хынакчызы.

Курорт сезону чоруп тур

ДЫШТАНЫРДА ЫРААН ХЕРЭЭ ЧОК

«Чедер» курорттуң бирги сезонунда аңаа дыштаныр аас-кежиктиг болдум. Бодум кадык-даа болзумза, назы дөгүй бээрге сөөк даяк, чүстер ыстаар апаар. Чылдың-на «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарынга солчуштур дыштаныр чаңчылдыг кижи мен. Бо чылын Соңгу аржаанга баар бодаан мен. Ынчалза-даа путевка, самолет өртээнге кым күш чедер боор.

Бирги сезонда курорт 180 хире дыштанкычыны хүлээп алыр ужурлуг турган. Мен турумда 120 кижи турзувус. Бир путевканың өртээ 800 муң рубль. [illegible] 20 хуузун төлээр сен, азы 160 муң рубльди аан Арганың ажылдап турар чериниң социал камгалал комиссиязы төлээр апаар.

Үе берге-даа болза, курорттуң эъш-чеми багай эвес чорду. Хүнде үш катап чемгерер. Ногаа аймааны, чимистерни, конфеталарны доктаамал берип турар.

Оюн-тоглаа, ужуражылгалар талазы биле ажылдар эки чоруттунуп турар. Ада-чурт дайынының, корей болгаш афган дайыннарының киржикчилери биле ужуражылгалар болуп турду. Дыштаныкчыларның күжү биле белеткээн концертти база көрдүвүс. «Чалыы назын» ансамбльдан, [illegible]жы Юлиана Ондарның, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарның хөөмейжилериниң концерттерин көөр аас-кежиктиг болдувус. Культурлуг дыштанылга талазы-биле дыка чогумчалыг болган.

Бодум Ак-Довурак хоорайның башкы училищезинде эге класстарга башкылаарының методиказын удуртуп турар мен. Уруум Римма Антоновна Доржу орус дыл, литература башкылавышаан, училищениң өөредилге эргелекчизи.

«Чедер» курортка дыштаныр күзээннерге сүмем: акша харамнанмайн дыштанып алыңар. Кадыктан эрткен чүве бар эвес. Ырадыр, самолетка олуруп, хөй акша төлеп, шүүдеп турбас.

Сесеңмаа ТАМДЫН-ООЛ.
Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры.

РОССИЯГА, ТЫВАГА ХӨЙ ПАРТИЯЛАРЛЫГ БОЛУРУНГА ХОЛБАШТЫР

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга, Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралынга (Съездизинге) соңгулдалар чоокшулап орар. Президент соңгулдалары база чоокшулаан. Соңгулдалар чоокшулаан тудум-на, янзы-бүрү партияларның, хөй партияларлыг болуруну, партия даңзызы-биле бадылаарының дугайында чугаалар калбарып турар. Күрүне Думазынга соңгулдалар дугайында РФ-тиң Хоойлузун үр үеде хүлээп албааны база таварылга эвес. Күрүне Думазының саналдап киргени бо Хоойлунуң төлевилелин Федерация Чөвүлели арай деп хүлээп алган, Россияның Президентизи база адак сөөлүнде чоокта чаа ат салган. Партийжи депутаттарның, девискээрлерден соңгуткан депутаттарның деңзигүүрүнүң, партия даңзызы-биле бадылаашкын принциптериниң талазы-биле чугаалар көвүдээн. Бистиң республикавыска соңгулда хоойлуларынче эглири база-ла чайлаш чок хире.

Бо айтырыг канчап тургустунуп келгенил? Ооң баштайгы чылдагааны чүл? Мен бодаарымга, бо айтырыгларны ыяк билип алыр дизе, Россияга болгаш Тывага хөй партияларлыг болуруну онзагай талаларынче база тургустунуп келгенинче ханылап кирери чугула ышкаш.

РФ-тиң Юстиция яамызы 1995 чылдың эгезинде политиктиг 53 партияны, хөй-нитти политиктиг 35 шимчээшкинни бүрүткээн. Партиялар санының өзүп турары элээн каш кол чылдагааннарлыг. Бирээде, Россияның хөй-нитти политиктиг амыдыралын чоорту демократчыдып турары, идейполитиктиг плюрализмни, ооң принциптерин бадыткап турары анаа хамааржыр. Ийинде, РФ-ке хөй партиялыг болуруну эге-чадазы бир янзы болган. Ол эге-чада үези Компартияның политиктиг монополиязынга он-он чылдарда кыстырып келген ниитилелге дүрүм ёзугаар частыышкын ышкаш болган. Үште, партияларны бүрүткээри дыка бөдүүн боор турары. «Политиктиг партиялар дугайында» Федералдыг Хоойлу төлевилелин ооң чамдык чүүлдеринде шыңгыы чөрүлдээлерниң бары-биле амга чедир хүлээп албаан. Чүгле хөй-нитти каттыжыышкыннарының дугайында Федералдыг Хоойлуну хүлээп алган. Бир эвес бүрүткеткен партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш каттыжыышкыннарның оода-ла үштүң бир кезии чоннуң янзы-бүрү кезектериниң, социал бөлүктериниң эрге-ажыын илергейлээн болгаш боттуг кылдыр тургустунган структураларны төлээлеп турган болза, ол хире шокар политиктиг палитраның барынга байыр-даа чедирип болур ийик. Ынчалза-даа анализтен ап көөрге, оларның хөй нуруузу боттандырып күш четпээн хомудалдарын, эрге-чагыргаже чүткүүшкүнүн хандырары-биле тургустунган, кандыг-даа социал баазазы чок, каш борбак кежигүннерлиг организациялар боор турар. Ындыг «политиктерниң» аразында ондактыг авантюристи, боттарын тогдунар, партияны политиктиг дүлгүүр кылдыр көөр, хуужудулга үезинде хөй-ле чүвени алыксаар кижилер бар. Үндүрүглер төлээриңден ойталаар, орулгазын чажырар кижилер безин оларның аразында бар. Россияның массалыг информация чепсектеринге ол дугайын эндере бижип-даа турар. Чижээ, хөгжүм школазының бажыңын бир хөй-нитти политиктиг каттыжыышкынга дамчыдып бергенин дыңнаткан болгай. Кайын көстүп келген ындыг коммерция структуразы чүве, ооң уругларга ачы-буян чедирер шинээ чок хирезинде-ле, кончуттунуп - чаңчаттынып тургаш, школа бажыңынче көжүп кире берген-дир. Чүгле Москва хоорайда безин муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр чеже объектилерни янзы-бүрү хуу акционерлиг ниитилелдерге, фондуларга дамчыдып берипкенин санап-түңнээри безин берге боор турар.

Шынын ап көөрге, бүрүткеткен 53 партиядан дээре-ле дизе, 3-5 партия 50-ден 150 муң хире кежигүннүг боор турар. Чүгле РФ-тиң Компартиязының кежигүнү 500-600 муң хире кижи деп бүрүткеткен. Үстүнде адаанывыс 3-5 партиядан чүгле 1 азы 2 партия каш эге организациялыг — чер-черниң девискээрлеринде организациялыг болуп турар. Хөй партияларның ажыл-чорудулгазы-биле таныжар дээш оралдажыышкын кылырга, «партия удуртулгазынга» тургулаан чамдык кижилерден өске чүнү-даа тыппас бис.

Россияда амгы политиктиг байдалдың өске бир онзагай талазын оюп болбас. Партияларның болгаш шимчээшкиннерниң хөй нуруузунда девискээрлер аайы-биле боттуг чөленгиижи чок чүве болганда, оларны чүгле Москваның партиялары деп санап болур бис. Найысылалдың амыдыралынга политиканы хөлүн эрттир өөскүдүп келген, ол чорук федералдыг эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын будап турарын сөөлгү чылдарның дуржулгазы көргүскен. Найысылалда чөрүлдээ хевирлиг чидиг байдалдар ынчангаш тургустунуп турар.

Россияның партиялары болгаш шимчээшкиннери колдуунда-ла Москвада колдап турар болганындан, РФ-тиң Күрүне Думазынга соңгулдалар үезинде партия даңзызын ёзугаар бадылаар дээн принцип аажок улуг частырыг болган, ону сагыштыы-биле кылганы-даа магатчок. Ооң түңнелинде Күрүне Думазында Москвадан депутаттарның, Санкт-Петербургтуң депутаттарының саны илден-не хөй болган. Ооң түңнелинде, парламентиниң адаккы палатазы девискээрлер аайы-биле политикаже шоолуг кичээнгей салбастаан, национал политика айтырыы шуут буурап дүшкен.

Үстүнде айыткан четпестерден мындыг түңнелди үндүрүп болур: «Россияга хөй партияларлыг болуруну «уруглар аарыы» хинчектиг боор болур. Ону биликсевес болза, олар улам чидигленгеш, хоочурай бээр ийик. Ындыг чорук ниитилелдиң политиктиг амыдыралын сегидип шыдавас.

Бөгүн Тыва Республиканың Юстиция яамызы бот-тускайлаң 7 партияларны, ооң иштинде Спорт партиязын, Москвада политиктиг бөлүглежиишкиннерниң салбырларын доктааткан чурумну ёзугаар бүрүткээн. Президентиниң Администрациязы болгаш Чазак бо ажылдың эгезинден бээрле политиктиг чогумчалыг бүгү күштер-биле хүндүлел ёзугаар чугаалажырынга белениң медеглээн болгай. Ол дээрге Президентиниң Конституция ёзугаар хүлээлгези, ол дээрге ооң иштики бүзүрели болгаш туружу. Политиктиг плюрализмни, үзел-бодалдарның хөй хевирлиин быжыглаары — демократтыг ниитилелди тургузарының чугула негелдези, чаартылгаларны боттандырарының магадылалы.

Ынчалза-даа Тывага хөй партияларлыг болурда, ол чүүлдер Россияда ниити болуушкуннар-биле холбажып турарын хүлээп көөрү негеттинер апаар. Оон башка хоржок: бистер чаңгыс аай социал организмниң, чаңгыс аай политиктиг, эрге-хоойлулуг, экономиктиг делгемниң кезии бис. Эрге-чагыргаларның болгаш республиканың политиктиг структураларының аразында доктаамал чугаалажыышкыннар чидиг чөрүлдээлерден чайлаарынга дузалаан, оларның найыралдыг ажылдаар аргазын хандырган. Республикада тургустунган политиктиг чогумчалыг байдал болза, эң чидиг социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге, амыдыралдың бүгү талаларын чаартырынга, политиктиг реформаларны чорударынга Президентиниң болгаш Чазактың күжениишкиннериниң түңнели-дир. Бо талазы-биле Дээди Хуралдың ролю улуг. Ол кончуг чугула. Россияның парламентизинде фракциялар демисели дыка хөй чөрүлдээлиг чоруктарның өөскүдүкчүзү болуп келгенин практика бадыткап турар. Ол ышкаш федералдыг эрге-чагырганың күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнарының аразынга удур туржуушкунну эптешпес чоруктарны калбартып турганы чажыт эвес. Президент болгаш Дээди Хурал бот-боттарын билчип дыңнажып ажылдаарын чедип ап турар, чамдык айтырыглар талазы-биле чөрүшкек чүүлдер тургустуна берзе оларны ажылчын байдалга шиитпирлеп, партияларга болгаш соңгукчуларга боттарын өру көрдүнүп, мактанмайн, ыйыышкын кылбайн ажылдап турар. Юстиция яамызынга бүрүткеткен 7 партиядан болгаш Россияның политиктиг бөлүглежиишкиннериниң салбырларындан чүгле коммунистер организациязы тода, илергей структуралыг, партияның иштики ажылын доктаамал чорудуп, кожууннарда эге организацияларлыг боор турар. Өске партияларның салбырларының кежигүннериниң сан-түңү безин эки билдинмес, эреңгей ажылдап турар. Мындыг принцип-биле партия хүрээлениниң эвээш боор турарын чажырып, чаа хамаатыларны киирип алыр талазы-биле ажыл чорутпайн турар. Биргээр чугаалаарга, бистиң партияларывыс болза, Москва бөлүктериниң хөй нуруузунда ышкаш, тодаргай боттуг социал баазазы чок организациялар болуп турар. Оон-биле кады Президентиге, Дээди Хуралга болгаш Чазакка республиканың бүгү чонунуң өмүнээзинден кыйгырыг-сөзүглелдерни удаа-дараа кылып турары черле элдептиг чүве.

Ынчангаш бистиң хөй-нитти политиктиг элээн хөй бөлүктеривис Москвада ышкаш, хоочун таныштарның улуг эвес бөлүкчүгештери болуп турар чүгле Кызылда киир бижидип каан боордан башка, кожууннарда оларның салбырлары чок. Олар база-ла Москвада ышкаш, өөр чонунуң эрге-ажыктарын эвес, а боттарының хууда эрге-ажыктарын бодаан хөделиишкиннерни, медеглелдерни кылып-даа турар.

Москвада хөй санныг политиктиг структуралар ышкаш, бистиң чамдык партияларывысты ийи-чаңгыс кижилерниң эрге-чагыргаже чүткүүр негелделерин боттандырары-биле тургускан, ынчангаш олар ылаңгыя соңгулда кампанияларының бүдүүзүнде элээн идепкейжий бээрлер, өске үелерде оларның кылган ажылдары билдиртпес. Ындыг партиялар соңгукчуларның калбак кезииниң арын-нүүрүн чедип албаан чүве болганда, эрге-чагырга дээш сегиржип алыышкыннар аразында үеде агитациялыг шуугаашкыннарын өөскүдүп, өжээтен хөделиишкиннерни безин кылып, боттарының политиктиг удурланыкчыларынга хамаарыштыр чүвени карартып, хоптап-нүгүлдээринге чедир багай чүүлдерни безин ажыглай бээрлер-дир. Ниитилелде чогумчудулга айтырыы ам-даа эки быжыкпаан үеде «политиктиг ажылдың» ындыг аргалары озал-ондактыг болуруң айтыры артык эвес. Моон ап көөрге, демократияның кол негелделериниң бирээзи — соңгулдалар болза, хоойлу-дүрүмнү дыңнап, сагып чанчыкпаан соңгукчуларга коргудукчу күш болу берген. Бистиң хөй партияларлыг ажылывыста бодунуң чүгле аңаа таарыжыр онзагай байдалдары база бар. Бистиң республикавыс национал-күрүне тургузуглуг болгай. Ол чорук Тываның политиктиг амыдыралынга бир янзы байдалды тургузуп турар. Президент болгаш Чазак өг-бүледен эгелээш, националдар аразының харылзааларының бүгү талаларынга нарыыдаашкынны болдурбазының бүгү аргаларын ажыглап турар. Бистиң политиктеривис бышкан, угаан-медерели сайзырангай кижилер болганда, бо онзагай байдалды угаап-медереп, боттарының ажыл-чорудулгазын национал - айтырыгларны нарыыдатпазынче угландырары чөптүг болур.

Херек кырында байдал оортан сыр өске болуп турар. Чүгле коммунистер организациязы бодунуң составының талазы-биле моно-националдыг эвес, а хөй националдыг болуп турар. Өске политиктиг партияларны канчаар адаары безин берге, чүгле орус дылдыг кижилерниң партиязы азы чүгле тываларның партиязы деп-даа болгу дег. Мону бичии-даа агартпайн, дорт тайылбырлаар болза, 1990 чылдың чайынының болуушкуннарының чаңгызы деп болур. Хөй сагыш човаашкынны болдуруп турар чүве ол. Бистер политиктер болганывыста, ындыг озалдыг хөөннерни болдурбас ужурлуг бис. Кандыг-даа хөөн-биле олар көстүп кээр болза, дүрбүүшкүннерни канчап-даа болдурбас ужурлуг бис. Политиктиг хевирлер-биле көстүп кээр ындыг болуушкуннарны болдурбас херек. Бистиң хөй партияларлыг болурувустуң кол онзагай чүүлү чогум-на ында болур.

Мени шын билип көрүңер. Республиканың чонунуң кандыг-даа национал бөлүктериниң эрге-ажыктарын илергейлээр ындыг политиктиг күштер турзун дээш туржуп турар мен. Ынчалза-даа политиктиг партияларның хөй нуруузунуң хүрээлениң хевирлеп тургузарда, чүгле национал байдалды колдадыр чорук таарышпас.

Тываның хөй партияларлыг болурунуң өске бир онзагай талазы база бар. Республикада бүрүткеткен политиктиг бөлүглежиишкиннерниң чартыктан хөй кезии азы чедииниң дөрт ниити-россия планныг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң артынчылары болуп турар, ынчангаш олар боттарының программаларынга, боттарының ажыл-чорудулгазынга тус чериниң хөөннерин, экономиктиг болгаш социал айтырыгларын, политиктиг байдалды долузу-биле хаара тудуп-даа, илередип-даа шыдавас. Ынчангаш олар ниити-россия ужур-уткалыг болганда, шыңгыы социал деткимче көргүзүп шыдавас.

РЛДП-ниң девискээр аайы-биле Тывада организациязын чижек кылдыр ап көрээли. ТР-ниң Юстиция яамызының ону бүрүткээни безин эрге-хоойлуга хамаарышкан шыңгыы айтырыгны тургузуп турар. Бо көскү партияның программазында мынчаар бижээн: «РЛДП тургустунуп келген бо байдалдың үезинде бот-догуннаан күрүнени тургузарынга удур туржуп турар» (Россия Федерациязынга хамаарыштырганы ол — **В. Б.**). Оон ыңай мынча дээн: «Чаңгыс аай төпчүткен күрүнени национал бот-догуннаашкын тугунуң адаа-биле бот-догуннаан бичии күрүнелер кылдыр үүрмектээри амгы үениң байдалдарынга таарышпас».

Бодунуң сорулгаларын тодарадыры РЛДП-ниң бодунуң хереэ. Ынчалза-даа бистер бөгүн соңгукчулар мурнунга бодувустуң хүлээлгевисти, Тыва Республиканың Конституциязының бүгү талалыг камгалаар дугайында хүлээлгевисти утпас ужурлуг бис, ол Конституцияның бирги пунктузунда Россия Федерациязының составында бот-догуннаан Тыва Республиканы чарлап, дүрүмчүткен болгай.

Байдалдың нарыыдап турар ужуру чүл дизе, РЛДП-ниң удуртукчуларының хөделиишкиннеринде баштайгы базымнардан эгелээш, сөөк-язы ылгаар байдалдарның илереп турары болур. Сөөлгү үеде Россияның хөй девискээрлеринде сөөк-язы ылгаар, дерзии күштер-биле холбашкан альянстың (эвилелдиң) көстүп эгелээни-дир. Оларга Орус национал эп янзы-бүрү баркашевчулар хамааржыр. Бир эвес бо эвилел эрге-чагыргага кээр болза, бурган-на өршээзин! Бо идеялар боттаныр болза, Россияны иштинден буурадыптар. Бистиң республикада национал барымдаа бар чүве болганда, дерзии ындыг идеология эң-не хоралыг. Шак ындыг чорук чоннуу национал аайы-биле ылгаар хоралыг чорукка чедирип болур.

Бистиң республикада Красноярск казактары бар. Тываның амыдыралынга идепкейлиг киржир деп турары, оларның хууда шыннарлары эки болбайн аан. Ынчалза-даа казактарның хөделиишкиннерин Тывага нептередир дугайында планнарны, күзээшкиннерни деткип шыдавас мен. Казактарның Тывага төөгүлүг дазылдары, чаңчылдары турбаан. Ийет, Тывада казактарның колдуунда Алтайдан көжүп келген кижилерниң ада-өгбелери турган болбайн канчаар. Ынчалза-даа олар маңаа көжүп кээп турар үеде казактар-биле харылзаазын үскен, тараачын кижилер боор келген болгай. Бо айтырыгның төөгүзүн өөренип көрген бис. Ынчалза-даа бүгү дилээшкиннеривис эвээш түңнелдиг болган. Казактар чадаарла бүрүткетпээн каттыжыышкынга хамааржып турган бе дээр дугайында документилер архивте чок болган. Революция мурнундагы Тывага казактар дугайында кара чаңгыс сагындырыг — Урянхай край херектериниң талазы-биле комиссарның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан. Кажан ол комиссар Тывага кээп чурттай бергенде, ону камгалаары-биле каш казактарны чорудканы билдинип турар. Ол казактар шериг кезээнге хамааржып чүве болганда, олар ангы чурттап турган а революция соонда Тывадан бодуу-биле үнүп чорупкан.

Ындыг-ла үр эвес үе эртерге, Тывага казактар дугайында шуугаазыннар чиде бээр дээрзин бүзүрел-биле чугаалап болур. Ынчанмыже ол амыдыралды нарыыдады бээриниң барымдаалары база бар. Казактар Кубаньда, Ставропольеде болгаш Забайкальеде хөй чурттап турар, хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга казактарны киириштирерин хөйү-биле чугаалап турар, ынчаарга ындыг черлерде казак эвес националдыг кижилер дыка эвээш. Кызылдың кудумчуларынга казак таңныылдар чедип кээр болза, канчаар көстүрүл? Олар баштайгы тыва хулиганны тудуп алган болза, националдар аразының харылзааларынга хамаарышкан шаштырыглар, айтырыглар дораан тургустуна берип болур. Бо болуушкун бо-ла сценарий-биле хөрлээлээр болза, Тывада казактарга Красноярскиниң казактары дузалап эгелээр. Оон уржуктары кандыг апаарын сактыры безин берге-дир.

Россияның политиктиг партияларының болгаш шимчээшкиннериниң мындыг янзылыг чогаадылгалары политиктиг сценаже таарышпас кижилерни, янзы-бүрү сорттарның кылымал боктарын үндүрүп кээп болур. Партия программазы чогаадып алгаш, көскү болгаш улуг кижи болу берип болур ышкажыл. Москвага чеде бергеш, кандыг-бир партияның ажылдап турар черинге чеде бээр болзуңарза, силер ол партияның кайы-бир девискээрде бүрүн эргелиг төлээзи апаар силер. Моон алгаш көөрге, политиктиг сорулгаларның хууда сорулгага ажыглаарының аргалары ажыттынып турары илден-дир. Соңгукчуларның эрге-ажыктарын маңаа бодавас болза хоржок. Россияда хөй партиялыг болур чоруктуң дуржулгазын ап көөрге, соңгукчулар мурнунга харыысалгалыг болуру эң-не чугула черни ээлеп турар. Политиканы шын шилип алыр херек. Оон башка озалдыг чүүлдер үнүп кээп болур.

Үстүнде айытканывыс чүүлдерден элээн каш түңнелдерни үндүрери артык эвес.

Россияның болгаш Тываның партияларының база шимчээшкиннериниң сөөлгү үедеги ажыл-чорудулгазының хөй нуруузу турнугуушкун болуушкуннарын илези-биле көргүзүп турарын анализ бадыткап турар. Ол база ындыг боор болгу дег, чүге дизе оларның хөй нуруузу инерция аайы-биле чорул, ниитилелди демократчыдарының эге-чадазының айтырыгларын болгаш сорулгаларын шиитпирлеп турарлар. Ынчаарга ол айтырыг, шиитпирлерниң эвээш эвес кезиин хүн айтырыындан уштуп каапкан болгай, өскелери боттарының уткаларын өскерткен. Соңгукчуларга даянырының аргалары база өскерилген. Митингилер кылыр чоруктар соксаан, чон-биле ажылдаарының аргалары политиктерде барык артпаан. Мону бодап көөрге, хөй партияларлыг болур чорук ажыттынмас шоочага апарган, а партиялар болза, боттарының удуртукчуларының негелделерин харыылаар арга апарган. Херектиң ындыг байдалы ниитилелге ажык бербес, чүгле демократияга хора чедирип болур. Россияның политиказынга авторитарлыг, унитарлыг чөрүлдээлерниң күштелип бар чыдарын моон көрүп болуру илден-дир. Ниитилелдиң улуг күш-биле чедип алган демократтыг туруштары кошкай берип болурун ол чүүлдер херечилеп турар.

Президентиниң болгаш Дээди Хуралдың сорулгазы болза, партияларның болгаш шимчээшкиннерниң иштики, шынар талазы-биле ажыл-чорудулгазынга хоойлужудулга байдалдарын тургузары болур. Ооң утказы чаңгыс—политиктиг кижилерниң күжү чүгле соңгукчуларның деткимчезинде.

Хөй партияларлыг болуруң хөгжүдериниң эге-чада үези дооступ турар чүве болганда, политиктиг болгаш хөй-нитти организацияларының дугайында ТР-ниң чаа Хоойлуларын хүлээп алыры эргежок чугула болган. Ындыг Хоойлуларга «партия», «шимчээшкин» «каттыжыышкын» чижектиг сөс бүрүзүн ыяк тайылбырлаан турар, республиканың политиктиг системазынга политиктиг партияларның туруштарын тодарадыр эргелерин айтыр, оларның ажыл-чорудулгазын кайыын акшаландырып турарын тодарадыр, күрүне эрге-чагырганың структуразынга партия звенолары-биле оларның харылзаа айтырыгларын тодарадыр. Оларның Чазак кежигүннери-биле, албан-хаакчылар-биле, Дээди Хуралдың депутаттары-биле харылзаазын, партияларның соңгулда кампанияларынга киржилгезиниң кол айтырыгларын, партияларның ажыл-чорудулгазын доктаадырының база соксадырының чурумнарын тодаргайлап турар.

Республиканың Президентизи ам күштүг болуп турар Хоойлуга таарышпас чүүлдерни түр соксадып, партияларның удуртукчуларын идепкейлиг ажылдаарынче деткип, ниитилел интеграциязының чаа хевирлерин дилээринге оларны киириштирер ындыг немелделерни саналдап киирген.

Бирээде. Шимчээшкин азы каттыжыышкын Россия партиязының девискээр аайы-биле организациязы, республика партиязы болурда, адак-ла дизе, 500-тен эвээш эвес кежигүнүг болуру албан, ийиден эвээш эвес черге болуунуң организациязын тургускан турар. Партия кежигүннериниң саны эвээш болур болза, оларны дагын бүрүткевейн барып болур.

Ийиде. Бис бодувустуң Конституциявысты эдерер апаар бис, ол Үндезин Хоойлуга болгаш өске-даа хоойлужудулга актыларынга чөрүшкек программалыг политиктиг бөлүглежиишкиннерни республикага хоруп турар ындыг немелдени хүлээп алыры база албан.

Ындыг эдилгелер бар болганда, биске хөй партияларлыг болур чорудуушкуннуң байдалы өскерлир. Бирээде, саазын кырында санаттынып турар партияларның херекчок хоозун медеглелдер кылыры соксаар. Ийиде, өзүлдениң болгаш хөгжүлдениң иштики курлавырларын мобилизастап тургаш, партияларның организастыг үндезиннерин быжыглаар чорудуушкун дүргедээр, партиялар улгаттыр каттыжар, кожууннарга организацияларны тургузар. Ооң түңнелинде, бөгүн бар болуп турар партияларның саны кызырлыр, олар боттарының составының талазы-биле хөй националдыг болу бээр. Чаа политиктиг бөлүглежиишкиннер база тургустунар апаар. Херек кырында байдалды алырга, бисте чаңгыс-даа партия соңгукчуларның бадылаашкын «рыногун» чедип албаан. Чижээ, кадээниң чону партияларның салдарында кирбээн, мал, чер ажылы колдаан республиканың политиктиг амыдыралынга ол таарышпас. Сөөлгү үеде Россияның Аграр партиязы болгаш ооң талалакчылары ындыг байдалдан чайлаарын оралдашкан.

Республиканың Президентизи Тываның - девискээринде Россияның болгаш республиканың политиктиг партияларының, хөй-нитти каттыжыышкыннарының ажыл-чорудулгазын чурумчудар талазы-биле чамдык хемчеглерни алганы таварылга эвес. Аңаа политиктиг сорулгаларлыг политиктиг партияларны болгаш массалыг хөй-нитти шимчээшкиннерин катап бүрүткээр дугайында Чарлык хамааржыр, ону «Хөй-нитти каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга үндезилээн. Бо Чарлык-биле чөпшээрешпейн турарын илередип, Республика Президентизинге алды политиктиг партияларның база хөй-нитти каттыжыышкыннарының удуртукчуларының медеглелиниң юридиктиг, ынчангаш алыс утказы эки билдинмейн турар болгаш, ыйыышкын хевирлиг болу берген. Мен бодап көөрүмге, ол төлээлекчилерниң сагышсыраан чылдагааны болза боттарының партияларының болгаш организацияларының хүрээлениниң массалыг эвезинде ышкаш. Демократтыг тургузугже хөгжүп орар кандыг-даа күрүне ёзулуг политиктиг плюрализмниң хөгжүлдеринге байдалдарны тургузар ужурлуг. Бо чорудуушкундан озалдаар болза, политиктиг ажылдар сулараар, соңгукчуларның политиктиг идепкейи балар. Ниитилел ынчаарда чүгле чидиригге таваржыр.

В. БАГАЙ-ООЛ.
Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи, Тыва Республиканың айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүнү.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

МОСКВА. Буденновскиге халаптыг болуушкуннар дугайында РФ-тиң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары Олег Лобовтуң илеткелин Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин дыңнаан болгаш Ставрополь крайга кылдынган халаптыг үүлгедиглерниң чылдагааннарын тодаргайлаарын, ол дугайында Айыыл чок чорук чөвүлелиниң чоокку үеде болур ээлчеглиг хуралынга илеткээрин АЧ-ның секретарынга дааскан.

МАХАЧКАЛА. Шамиль Басаевтиң өлүрүкчү дээрбечилеринге туттуруп турган 123 кижи Дагестанның Новолакское суурунга туруп турарын Дагестанның иштики херектер сайыды Магомед Абдуразаков РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге телефон дамчыштыр дыңнаткан. Дээрбечилерге туттуруп, оларны Чечняның кызыгаарының иштинче киир үдешкен ол кижилерниң кадыкшыл байдалы эки болуп турарын М. Абдуразаков демдеглээн.

МОСКВА. Шамиль Басаевтиң дээрбечилеринге туттуруп турган хосталган сөөлгү ол кижилер-биле телефон дамчыштыр чугаалажырын Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Виктор Черномырдин шиитпирлээн турган. Ындыг болза-даа РФ-тиң Күрүне Думазының ажылынга киржири-биле холбаштыр Чазак баштыңы чай чок болган түңнелинде, телефон дамчыштыр ындыг харылзааны кылып шыдаваан.

Журналист Натальи Алянкинаның моон мурнун Германияның РУФ агентилелиниң болгаш «Фокус» журналының ажылдакчызы болуп турган 1995 чылдың июнь 17-де Буденновскиге халаптыг болуушкуннар үезинде Наталья Алянкинаның өлүрткен чылдагааннарының шыңгыы истелгезин чорударын хамаарышкан органнарга даасканын РФ-тиң Президентизи Борис Ельцин даштыкы күрүнелерниң чамдык элчиннери-биле ужуражыышкын үезинде дыңнаткан.

Журналистиң кайы таладан боолааның өжегерлиг азы таварылга болуп боолааның ылаптыг тодаргайлаары эргежок чугула деп Россия Федерациязының Президентизи санап турар.

Эрге-хоойлу

ЧАА ЧҮҮЛДЕР НЕМЕШКЕН

Экономикада, политикада, бүгү социал адырда чаартылгалар бистиң күрүнеде кеземче хоойлужудулгазының сайзырангайжыышкынын негеп келген. Россияның Кеземче кодекизи кем-херек үүлгедиишкиннериниң чаа-чаа составтарын көрген хөй чүүлдер-биле немешкен. Кеземче кодекизиниң «Онза айыылдыг күрүне үүлгедиглери», «Өске-даа күрүне үүлгедиглери», «Кижиге удур үүлгедиглер», «Хамаатыларның политиктиг, күш-ажылчы болгаш өске-даа эрге-ажыктарынга болгаш хосталгаларынга удур үүлгедиглер», «Ажыл-агый үүлгедиглери», «Албан-дужаал үүлгедиглери», «Шииткелге удур үүлгедиглер», «Башкарылга чурумунга удур үүлгедиглер» деп кезектери өскерилгелерге таварышкан.

1994 чылдың июль 1-де үндүрген Хоойлу ёзугаар кеземче хоойлужудулгазының өнчү-хөреңгиге удур чүүлдеринде үүлгедиглер дээш харыысалганы көрүп турар, мурнунда ону социалистиг болгаш хуу деп аңгылап турган болза, амгы үеде конститусчу чүүл ёзугаар өнчү-хөреңгиниң кандыг-даа хевирин деңнештирген.

Ынчангаш Кеземче кодекизиниң «Социалистиг өнчү-хөреңгиге удур үүлгедиглер» деп кезээн дүжүргеш, ону беш дугаар кезекке каткаш, ниити эге-биле «Өнчү-хөреңгиге удур үүлгедиглер» деп адаан.

«Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунга, корум-чурумунга болгаш чоннуң кадыкшылынга удур үүлгедиглер» деп эге база дыка хөй чүүлдер-биле чаартынган.

1994 чылдың июль 1-де Хоойлу-биле Кеземче кодекизиниң 213^3 чүүлү неметтинген (терроризм). Бо чүүл ёзугаар хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хажытканы дээш азы эрге-чагырга органнарының хүлээп алганы шиитпирлеринге салдар чедирери, өрттедиишкин азы кижилерниң амытынынга айыылдыг, ол ышкаш өнчү-хөреңги когаралы, өске-даа аар уржуктарлыг хөделиишкиннерни кылганы дээш харыысалга көрдүнген.

Хамаатыларның холунда боо-чемзектиң хөйү база ону үүлгедиглер кылырда ажыглап турары чепсек-херексел талазы-биле хоойлунуң чүүлдерин сайзыраңгайжыдарын негеп келген. Ок-чемзекти хоойлу ёзугаар эвес кадагалап эдилээни дээш 1993 чылдың май 20-де «Ок-чемзек» дугайында хүлээп алганы хоойлу болгаш 1991 чылдың май 29-та ССРЭ-ниң Дээди судунуң пленумунуң доктаалы нормативтиг актылар болуп кирген.

Газтыг чепсекти (доозунналдырар баллоннардан аңгыда) хоойлу ёзугаар эвес кадагалап, эдилеп, эде кылганы дээш харыысалганы РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 218 чүүлүнде көрүп турар.

Чурум үрекчизиниң хоойлуну билбези ону харыысалгадан хоставайн турар деп чүүлдү утпазы чугула.

Марина ДОБРОВОЛЬСКАЯ.
ТР-ниң Юстиция яамызының специализи.

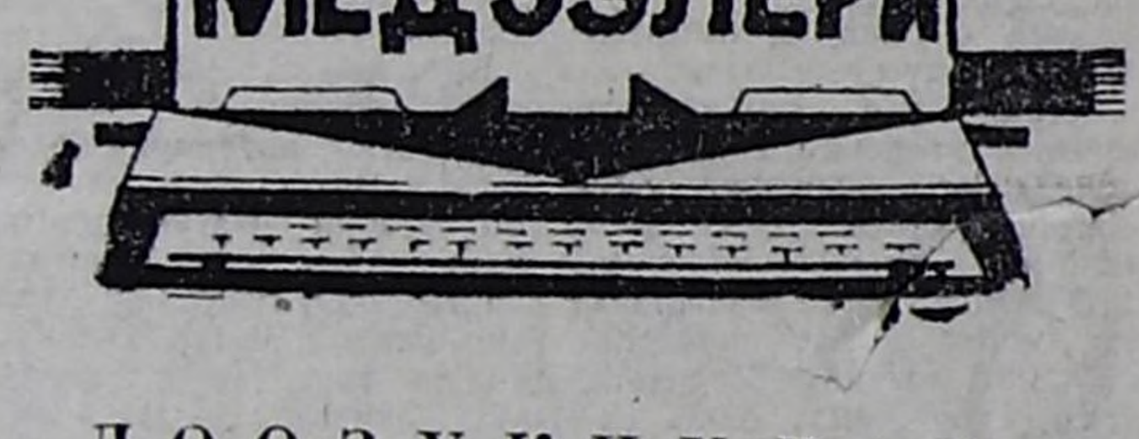

ДООЗУКЧУЛАР

Ортумак школаны доосканының аттестаттарын холга алгаш, амыдыралдың агымынче баштайгы базымны кылып эгелээн доозукчулар дугайында чагаалар редакцияга хөвү-биле кээп турар. Ылаңгыя школаны чүгле дөрт-бештерге доосканы уруглар, оолдарны адап, оларга ажык орукту күзээн күзээшкиннер хөй. Ам оларның чүгле ийизи-биле таныжып көрээлиңер.

Кызыл кожууннуң Элегес-Аксы ортумак школазынга доозукчулар кежээзи байырлыг байдалга болуп эрткен. Аңаа школа директору Н. О. Тоорук байыр чедирип чүве чугаалааш, доозукчуларга ак орукту күзээн. Школаны Азиана Ооржак, Мерген Дамдын, Татьяна Зычкова кончуг эки доосканнар.

• • •

Бай-Тайга кожууннуң төвү Тээлиниң бир дугаар ортумак школазын 66 кижи доосканнар.

Оларның аразындан Буян Идам-Сүрүң, Айдың Чамыян чүгле чаңгыс дөрттерлиг, мөңгүн медаль-биле доосканнар. Доозукчулар башкызы Хертек Базыровна Хомушкуга өөрүп четтиргенин илередип, төрээн школазын кажан-даа утпайн, үргүлчү харылзаа тудуп чорууруң аазааннар.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.
Сарыг-оол САЛЧАК.

САВА ДҮПТҮГ

Тыва хүреш — спорттуң чараш, онзагай хевири. Аккөк дээрлиг Тывавыстың оолдары узун-узалыг шодак-шудааш кедипкеш, эзир дег самнап, девип үнүп кээрге, сагыш-сеткил дойлуп келир болгай. Совхозтарга байырнаалым, ачы буян марафону дээш, хөй-ле солун хүреш бо-ла болгулаар апарган. Өзүп олурар, чаш эът-ханныг бичии оолдар хүрежиксээр. Шаңнал-мактал-даа алыксаар, ол дээрге хей-аът, соңуургал-дыр!

Улуг мөгелерге таварышкаш, хөөкүйлерниң сузу бастыпа бээр. Бисте байырлал болур-ла, оларга бичии-даа илиг бербес, демги-ле буга шары дег хоочун мөгелеривис: Владимир, Аяс, Маадыр Моңгуштар, Сүктер Шиметле шүүлген боор. Мен оларны хүрешпезин дивейн тур мен, кол-ла чүве бо мөгелерни республика иштинге, бичии хүрештерге киириштирбезе дээн бодалым-дыр. Чүге дээрге өзүп олурар аныяк мөгелеривиске база-ла соңуургал, чараш аажы-чаңга кижизидилге херек болгай. Хоочун мөгелер чеже колдап аът, шары «ажылдап» алырыл, ам болур үе келбээн бе? Кандыг-даа сава дүптүг чүве ыйнаан! Оларга адааргал эвес, келир үениң чаштарынга идиг херек болгай. Хамык ужур алыр-чииринде эвес, күш-шыдалды дадыктырары, мергежири.

Наталья АРАПЧОР.
Самагалдай суур.

ҮПТЕТПЕЗИ-БИЛЕ

«Россия» совхозтуң төвү Арыг-Бажы суурнуң чөөн талазында, суурдан үш-ле километр черде, ажыл-агыйның моон мурнунда сагбас инектерин кыштадыр улуг комплексти туткан. Мал бажы хөй үеде үш муң чедир инекти аңаа туруп турган. Эъткир малды азыраар угланыышкынныг турган болгаш, сес улуг кажаалар, оон-даа өске тудуглар турган.

Совхозта мал бажы чылдан чылче кудулап келгениниң хараазындан бо хүннерде ында 1000-даа четпес инектер арткан.

Кажааны куругладыр үптетпези-биле совхозтуң чаа директору Марш-оол Кыргысович Шыгжал ында эп болгу дег шиферлерни, соңга рамаларын, хаалгаларны, манзаларны совхозтуң тудуг складында шыгжап алган.

Көгер-оол ООРЖАК.

Тыва чогаал башкыларының республика курстары эгелээн

ШКОЛА ПРОГРАММАЗЫНДА С. К. ТОКАНЫҢ ЧОГААЛДАРЫ

Удавас тыва литература башкыларының курс өөредилгези болур. Аңаа тыва литератураны амгы үени-биле үнелеп көөрүнүң талазы-биле чогаалчылар, критиктер боттарының бодалдарын илередип киржир. Өөредилге программазында чогаалдары кирген Салчак Тока, Олег Сагаан-оол, Байкара Хөвеңмей, Василий Эренчин, Леонид Чадамба, Салчак Тамба болгаш өскелерниң-даа чогаалдарынга хамаарыштыр айтырыглар көдүртүнери чугаажок. Ам оларның бирээзиниң дугайында Эдуард ДОНГАКТЫҢ бодалдарын парладывыс.

Оон бээр каш чылдар эрте берди. Тока боду чогаал биживес, ооң чогаалдарын өске эштер кылып турар дээш-ле чугаа-соот дыргын турган. Бистиң ийиги салгалдың чогаалчыларындан бо талазы-биле черле элээн чүүлдерни дыңнап турдум. Тока шаа-биле чогаалдарын шокарлап каар, соң соонда орус дылга редакторлап, чедир бижип каан сөөлүнде, ам кээп тыва дылга очулдуруп алыр диген чүүлдерни чамдык эштер дорту-биле чугаалап турду.

Шак ындыг янзылыг чугаа-сооттуң сөөлүнде, Чогаалчылар эвилелинге хөй эштерни чалап алгаш, Токаның чогаалдарынга хамаарыштыр улуг чугааны кылган бис. Сайгарылганы чорударын харыылап турар болгаш, Токаның политиктиг ажыл-чорудулгазынче халдавайн, ооң чүгле чогаалдарынга хамаарыштыр чугаа кылырын дилеп турдум. Токаның чогаалдарын чугаалап чоруй, репрессияларга ооң кылган чазыгларынче доора каккаш чоруп бээрлерни доктаадып шаг болган мен. Ол дугайында солуннарга бижип каарга, бижикчилер база меңээ чемени дыка-ла онаап, ындамында солуннар арыннарынга бичии-даа болза «шүгүмчүлелдер» арбын парлаттынып турду. Ук сайгарылгага критиктер Доржу Куулар, Зоя Самданның чугаазын маңаа киирип көрейн. «Токаның аталдарын хөлүн эрттир хөөредиринге тыва интеллигенция улуг рольду чүнү-даа мурнай ойнаан болдур ийин» — деп Д. Куулар чугаалаан. «Делегей литературазынга ортумак шынарлыг чогаал тыва литератураны төлээлей бергени кончуг хомуданчыг» — деп, З. Самданның сөзү-дүр.

Чогаалчылар эвилелинге болган сайгарылгага бодум хуумда дыка шыырак белеткенгеш, хөй-хөй эштерни белеткенип алырын диледим. С. Токаның «Тос чадырда» деп бичии тоожу номчугажы 1943 чылда Москвага үнген. Ооң соонда ол-ла атбиле тыва дылга тускай ном кылдыр парлаттынган. Чамдык чогаалчы эштерниң Тока ол ажылын орус дылдан тыва дылче очулдуруп алган деп чугаазынга бүзүреп турдум. Ооң соонда орус дылдаазы-биле тывазын шүүштүрүп көөрүмге, очулганы тыва дылдан орус дылче кылган. Кылырда авторнуң оригиналын кедергей камныг ажыглаан. Дылы орус дылче кедергей очулдуртунгур, барык сөс бүрүзү хевээр арткан деп көрүп олурдум. «Тос чадырда» деп тоожу канчап Москвага орус дыл кырынга баштай үнүп келгенин ылавылап эгеледим. 1943 чылда Степан Шипачев Тывага кээп чорааның билир бис. Сураглыг шүлүкчү тыва чогаалчыларга бодунуң дузазын чедиргеш чоруптарга, Тока, Бүрбү болгаш өскелер-даа ону үдеп чорааннар. Ол үениң паровозу Москвага чедир барык чартык ай чоруп келир дижир чүве. Орук ара бар чыда, Бүрбү очулганы кылган. Орус дылга очулганы Пальмбах база кылган деп каан. Редактору Шипачев. Тывадан барган төлээ ажылын доозупкаш чедип келгенде, Шипачевтуң Токага чагаазы келген. Ында «Номуң бо чылын үнүп келир» деп дыңнаткан. Шынап-ла, ном үр болбаанда чырыкче үнүп келген.

«Тос чадырның» уланчызы «Араттың сөзү» деп авторнуң трилогиязының баштайгы ному тыва дыл кырынга үнгеш, ооң соонда орус дыл кырынга парлаттынган болгаш Сталинчи шаңналга төлептиг болган. Тыва уран чогаалдың атсураа ооң-биле алгып барла чыткан. «Араттың сөзү» дыка хөй удаа чырык көргенин чугаалааш-даа чоор боор.

Ынчангы сайгарылгага бодум киришпедим. Чалаткан эштер авторнуң чедерчетпезиниң талазы-биле хөй чугааны кылганнар. Ынчалза-даа айтырыг марылдаалыг болуп артып калган. Чамдык эштер Тока чогаалчы эвес, улуг эрге-дужаал эдилээн кижи болурга, өскелер ооң ажылын кылып берип чораан дээр хөөнүнден ойта дүжер хире эвес болган. Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалының бирги тому тыва чечен чогаалдың классиказы болур деп камгалаан эштер «токаист» диртип-даа алдылар-ла. Ооң соонда бодум бодалым илередип, авторнуң чогаалдарын сайгаргаш, улуг хемчээлдиг чүүлдү солунга бердим. Мээң ол ажылым ис чок «чиде» берген болган. Хоолгалап албаан мен. Ук чүүлүм бо хүннерде херек апарган. Ынчангаш сактып бижип олур мен.

Бо бижип турар чүүлүмге Токаның политиктиг ажылын көңгүс «уттупкаш», чогаалчы эжимниң чогаадыкчы херээн чүгле шыны-биле чугаалаар сорулганы салдым. Бир эвес Тока кем чок черге кижилерни кара сөстер-биле нүгүлдээш, дываажаң оранынче аъткарып-даа турган болза, ол меңээ херекчок. Тока чогаалчы бе деп айтырыгны харыылаар мен. Ол дээш токаист-даа болуп чорууйн. Чүгле чогаалчы эжимниң чогаалчы салым-чолунга акты ак, караны кара деп чугаалаайн.

«Араттың сөзү» деп баштайгы тыва трилогияның эгези үжен чылдарда-ла тывылган болду. «Мээң сактыышкыннарым» деп чүүлдү автор чырыкче баштап үндүрген.

Тока — тыва литератураның классиги, проза болгаш драматургияның эгелекчилериниң бирээзи деп, ооң чогаалдарын ханызы-биле сайгаргаш, ындыг түңнелге келдим. «Араттың сөзүнүң» баштайгы номунга редакторлар колдуу-ла хол киришпээн, автор боду бижээн. Оон ыңай бо номда маадырларның овур-хевирлери, портреттери тодазы-биле чуруттунуп, номчукчуга сеткил ханыышкын болдурган.

Чугаалап олурар чүүлүмге хамаарыштыр чамдык тайылбырларны кылыр апардым. Бодап-даа көрүнер даан, тыва бижик тывылга-ла чаа оп чыл бичии ашкан-дыр. Улуг хемчээлдиг чогаал бижиир дуржулга авторда чогу билдингир. Чогум-на ооң харaазы-биле үениң болуушкуннары кончуг дүрген доосту бергилээр. Көңгүс бичии Тока хеп-хенертен әлээди назылыг апаар. Тас-Баштыг кол маадыр болуп көстүп келгеш, чүнү-даа канчалгалак чыдырда, автор ону «өлүрүп» алыр. Бичии Тока тос чадырдан доорбаштан кылган өгге чурттай бергенде, ооң төк кээп дүшкени оран-савазының салым-чолу ол олчаан чиде бээр. Чогаалдың сюжеди кедергей белен шиитпирлеттинип чоруй баар. Бир эвес маадыр ретроспекцияны ажыглап, Тас-Баштыгның овур-хевирин маадырның салым-чолу чоорту билдинип келир кылдыр ажыглаап болза, шынап-ла, маргыш чок, романның жапр тургузуу бо номга-ла, бот-тускайлаң кылдыр көстүп кээр турган хире.

Ол үеде совет литератураға бот-намдарның чогаалдары үнүп турганы Токага бачай салдарлыг болган деп бодаар мен. Бир эвес ол ылап-ла чогаадып бижээш, маадырларны херек кырында амыдыралдың болуушкуннарынга дөзевилеп чураан болза, тема хостуг болуп, чогаалчының «холунда хүлүгнү» чежиптер турган ийик деп бодаар мен. Чогаалдың бир улуг четпези ол-дур.

«Араттың сөзүнүң» бирги ному тыва литератураға шыырак чогаал, прозаның «адазы» деп олурарымны быжыглаар апардым. Солунга үнер материал болганда чүгле допчулай тайылбыр берейн. Токаның прозазын номчуп олурарга, дыл-домааның алыс ханы утказы, чечен-мергени көстүп келир. Деңнелгелерни болганчок ажыглай каaптар. Ол ажыглаарда теория негелдезин туугай күүседир дээш эвес, бодунуң бодалынга чагыртып кылыр кижи деп билдим. Сактырга-ла анаа ышкаш болур. Маңаа талант хереглеттинер. Чедимчелиг ажыглапкан деңнелгелер чогаалдың каасталгазы болуп чоруур. Тока бо талазы-биле өскелерден ылгалдыг.

Токаның сөзү чечен деп чугаaладым. Ынчаарга эң баштай тыва дылга ном кылдыр көстүп келген «Белек» деп Сарыг-оолдуң тоожузу-биле деңнелгени база кылдым. Токаны орус дылче очулдурары белен, а Сарыг-оолдуң тыва хөөнү орус дылга көңгүс чиде бээр кижи болду. Бо ийи авторнуң дылын деңнээр болза, чер биле дээрниң аразы дег ырак. Ыяап-ла Сарыг-оол ышкаш чечен дылдыг кижини чогаалчы деп санаар эвес, Токаның дылы бөдүүн-даа болза, сөс дамчыштыр кижилерниң овур-хевирин, арын-шырайын, аажы-чаңын чугаалап шыдаптар чогаалчы-дыр.

Баштайгы совет эпопеялар колдуу-ла авторнуң намдары-биле холбашкан төөгү романнары болуп турган. М. Горькийниң трилогиязы болгаш өске-даа хөй-хөй авторларның партийжи идея сиңирген чогаалдарының аянныңчызи чаңгыс хепке кыттар боо огу-биле дөмей. Амгы үеде чамдык номчукчуларның «Араттың сөзүнге» арай-ла хөөнчокталып турарының бир чылдагааны чогум-на мында. Шынында Токаның чашкы шаа чогаалында бижип турары ышкаш эвес. Авторнуң допчу намдары номчукчуларга көстүп келир болганда, хөлүн эрттир сула чаңнаар арга кайын турар. Бир эвес «Араттың сөзүнүң» автору улуг күрүне ажылдакчызы эвес, бөдүүн арат оглу турган болза, шынап-ла, тыва чоннуң эрги амыдыралы маңаа уран-чечен чогаал дамчыштыр көстүп келир турган ийик. Эрги амыдыралды чүү-даа чок кылдыр бактааш, чаа совет ниитилелди шамбала орэны дег, мактаар негелдедеп чогаалчы бүрүзү чайлаар аргажок турган деп, бөгүн чогаалчы Токага хамаарыштыр чугаалаза шын болур боор.

Коммунистиг намның сөзү чаңгыс, чүгле ону күүседир турган үеде, тывалар быды бырыгайнып чоруур, дора өлүрүнүң кырында, харагап карты хайындырып чип, байларның ыдының деспизинге чем артыы чиир деп бижээн чогаал бедик партийжи идеяның чогаалы болу бээр турган. Ынчан безин аныяк өскен Токаның ынчаар чугаалапканынга кедергей удурланыр, ук чогаалга хөөн чок болур чорукту тывылдырып турду. Тываның Ном үндүрер черинге чечен чогаал редактору турумда, бир эвес «Араттың сөзүн» катап үндүрери чедип келген болза, ол домактарны «оорлап» уштуп каaптар деп планныг турдум. Ам ындыг байдалдарны база бир янзы кылдыр көөр апаар хире-дир. Кандыг-даа чон цивилизация келгиже дээр аш-чутту, аарыг-аржыкты көрүп келген. Орус чон шылба идиктерлиг чораан-дыр. Ындыг ядыы чораан силер дээш ам оларны кочулап, харын-даа дорамчылаар байдал черле турбас. Тывалар мал соондан туттунуп, хырны тодуг, экти бүдүн чораан амыдыралын оюп каапкан дээш, «Араттың сөзүнге» хомудал улуг болганы чөп-ле ийнаан. Хамык ужур ында эвес, автор улуг романист деп хүлээлгезин күүседип шыдаан бе, чогаалдың уран-чечен аргазы кандыгыл деп көөр апаар бис. Чүүлүмнүң эгезинге ийи критиктиң сайгарылга үезинде чүү дээнин чүге киирип каанымны эскерип каан боор силер. Шынап-ла, улуг күрүне ажылдакчызы кижи партийжи идеяның чогаалын шорбажылап каарга, күрүнениң дээди литература шаңналын тыпсыпканы чиктиг-даа ышкаш. Ындыг-даа болза бөгүн бистер «Араттың сөзүнүң» бирги номунга кончуг камныг болуп, тыва прозаның баштайгы изекчизи деп хүндүткел-биле көөр ужурлуг бис. Тока аныяк чылдарында бо чогаалын бижээн, редакторлар аңаа эдилге черле киирбээн чорду. А ийиги, үшкү номнарын номчуурга, дыл талазы-биле Токаның стили кайда-чүде барганы-биле дөмей. Ооң кадында ында овур-хевир көңгүс көзүлбейн барган. Уран чогаалга кол негелде мында-ла болгай.

Тока чеже-даа улуг албан-дужаалга олуруп турган-даа болза, ол төрүмелинден салым-чаяанныг чогаалчы деп ооң чогаалдарын бөгүн чүгле номчуп эвес, сайгарып тура билдим. Солун арны болганда маңаа кызыгаарланыр апардым. «Бөрүлерни аңнаары» (өөредилге номунда «Улуур-Херел» деп аттыг. Э. Д.). херек кырында бар кижиниң дугайында бижээн-даа болза, кончуг номчуштуг чогаал. «Каргыга чорааным» деп ооң орук демдеглели бөгүн езулуг уран чогаалга деңнеп болур ажыл. Оон-даа хөй ажылдарны маңаа чижеглеп болур.

Тока эң баштайгы тыва прозаик, драматург. Үжен чылдарда-ла бодунуң бижээни «Херээжен», «Узун-Кара, Семис-Кара» деп шиилерин боду тургускаш, көжеге артынга суфлерлап (шииге артистерниң чугаалаар сөстерин сымыранып номчуп бээр кижи) берип чораанын билир кижилер ам-даа дириг чорлар. «Үүр даргазынга үш чыл болдум», «Боттанган күзел» дээн чижектиг шиилерни канчап багай дээрил?

Токаның тыва литератураға киирген үлүү деңнелге чок улуг. Аңаа-ла чугаа кырынга эвес, ооң чогаалдарын база катап номчуп таныышкаш, ындыг түңнелге келдим. Ол — тыва литератураның эгелекчизи, төлептиг классиги-дир. Чогаалчы кижи эжиниң дугайында шыны-биле чугаалаарга ындыг-дыр. Черле кижи дугайында чугаалаарда даап эвес, танып сөглээри дег буян турбас боор.

Эдуард ДОНГАК.

Культура амыдыралы

БАЙ-ТАЙГАНЫҢ АܐЛЧЫЛАРЫ

Мөңгүн-Тайга биле Бай-Тайга кожууннарының аразы бедик арт-сыннар бүргээн, каш хемнер кежир талыгырда туруп турар. Үе эки турда, Тээлиден Мугур-Аксынче ужар-хемелер хүннүң ужуп, чон хостуг аргыжып турган, а бо ужу-бажы-даа билдинмес рынок үезинде ынаар чүгле кожуундан долганыр орук-биле машина-биле аргыжар. Орук-чирик берге болгаш ынаар белен-селеп машинадаа четпес, оон ыңай кывар-чаар материалдарының үзүктели бээри дээш, хөй-ле чылдагааннарга таваржыр. Ынчалза-даа чоокта чаа Мөңгүн-Тайга кожууннуң культура ажылдакчылары чээрби ажыг кижи аалдап чедип келгеннер. Келген аалчыларның концертиниң кол удуртукчузу ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Базыр-оол Хомушкуевич Чүлдүм-Сүрүң олар-биле кады келген. Бо улуг композиторну Тывада танывас, билбес кижи чок дээр мен. Ооң ырларын чон ырлажып, радио болгаш телевидениеден-даа дыңнап, көрүп чор бис. Чараш ырлары-биле Тывада сурагжаан, алдарлыг атты-даа эдилеп чоруур ол. Эрткен чылын Ыт чылында Базыр-оол Хомушкуевич мугур 60 харлаан. Өскен-төрээн Мөңгүн-Тайгазының чону болгаш культура ажылдакчылары ооң 60 харлаан байырлалын бедик деңнелге эрттиргеннер. Базыр-оол Хомушкуевич бистиң кожуунга 30 ажыг чылдарның иштинде ажылдап, чурттап келген. Ынча чылдар иштинде бистиң-биле кады ажылдап келген акывысты, коллегавысты чалаапывыс-даа ужуру ол чүве.

Келген аалчылар баштайгы хүннерде Кызыл-Даг, Бай-Тал, Шуй суурларга концертин бараалгадып чорааннар. Кожуун төвү Тээли суурга 3 хүннүң иштинде ажылдааннар. Баштайгы хүнде оларның солун программалыг концертин көрүп, дыштаныпкежээлээн бис. Концертте кожууннуң Культура бажыңының ажылдакчылары, уругларның уран чүүл школазының башкылары, кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи Ульяна Монгуш олар киржип чоруур болдулар. Маңаа мен сцена кырынга болган күүселде бүрүзүнге доктаавас мен, ынчалза-даа сагыш-сеткил серген келир кылдыр ойнап турган күүселикчилерниң аттарын адавайн баар аргам чок.

Уругларның уран чүүл школазының башкызы Калбак-оол Салчактың тургусканы хөй кижи киржикчилиг хылдыг хөгжүм оркестри көрүкчүлерниң онзагай сонуургалын хайныктырган. Культура бажыңында чурукчу Чудур Артай-оолдуң шоодуглуг хөктүг болгаш хөглүг көргүзүглеринге залда көрүкчүлер тыва чоннуң чугаалаары дег, кара баары каткыже каттырышканнар, аныяк хореограф Буян Намының танцыларының чараш болгаш чиик шимчээшкиннери магаданчыг. Лариса болгаш Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүңнерниң күүседкен ырызы онзагай болду, аныяк специалист Владимир Шугуур саксафонга, кларнетке тулган-на ойнады. Ульяна Даржаа эки ырлаан болгаш Н. Гогольдуң «Ревизор» деп шиизинден үзүндүнү шынзыг овур-хевир-биле көргүстү. Аныяк хөгжүмчү Шолбаана Саая дуржулгалыг улуг акыларындан чудак чок ойнаар болду. Кежээ дургу башкарыкчы хүлээлгезин Ульяна Монгуш чараш болгаш билдилии-биле күүседип шыдаан. Черле ынчаш мөңгүн-тайгажыларның күүселде бүрүзүн көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп ап, адыш часкаашкыннары үзүктелбейн турган.

Дараазында хүнде Базыр-оол Хомушкуевичиниң 60 харлаанынга тураскаадып ийи кожууннуң каттышкан улуг концерти болган. Көрүкчүлер база-ла баштайгызы дег, «чудурук сынмас» арбын болган. Концерт профессионалчы бедик деңнелге эрткен. Кежээ дургу колдуунда Базыр-оол Хомушкуевичиниң чогаалдарынга күүселделер болуп эрткен. Концерт соонда Базыр-оол Хомушкуевичини сцена кырынче хүндүлүг олутче чалап, бай-тайгажылар аңаа байыр чедирип, албан организацияларының удуртукчулары суй белектерин сөңнеп, юбилярга кадыкшылды, узун назынны күзеп, йөрээл сөстерин сөглеп турганнар.

Келген аалчылар үшкү хүнде культура албан черлеринге кирип, ажылының арга-дуржулгазын солушканнар. Уругларның Тойбухаа аттыг ийи каът чурулга школазынга, уругларның уран чүүл школазынга, Культура бажыңынга база кожууннуң төптүткен библиотека системазының өргээлеринче кирип, ында ажылдакчылар-биле ужурашканнар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

«АНЫЯК ТЫВА» — ХАБАРОВСКИДЕ

Кызылдың школа-интернадының «Аныяк Тыва» ансамбли Тыва Республиканың өөреникчилериниң мурнундан Хабаровск хоорайга болуп эртер «Бөмбүрзектиң судалы» Бүгү-эвилел конкурузунга киржир эргени чаалап алгаш, бо хүннерде ынаар чорупкан. Бөлүктү ооң удуртукчузу Р. А. Данзын удуртуп, уруглар бичии республикавысты төлээлеп чоруурунга улуг идигни берген.

Уруглар ансамбли «Аныяк Тыва» боттарының программазында тыва улустуң чаагай чаңчылдарынга үндезилеп, «Ээргиштер», «Даңгына», «Өг», «Азас чечээ» деп танцыларны киирген. Оон аңгыда, Зита Самбуу (Мерген хемим), Радик Куулар (Чес-Булуң) база-ла боттарының өскеп-төрээн чаагай чараш бойдус-чурумалын алгап ырлап, Россияның аңгы-аңгы булуңнарындан келген эш-өөрлеринге Тыва дугайында улуг таныштырылганы кылыр. А Артыш Кертикпен бодунуң каргыраа-хөөмейи-биле чонну кайгаткаш келиринге башкылары бүзүрелдиглер.

Светлана МОНГУШ.

Капиталдыг септелгени кылган, телефоннуг, подвалы база серизи бар, 2 өрээлдиг чаагайжыткан бажыңны садып тур.

Айтырыглар салыр телефон дугаарлары: **3-21-78, 3-76-94.**

ДЫҢНАДЫРЫН ДИЛЕДИВИС

1995 чылдың июнь 17-де 1951 чылда төрүттүнген Виктор Степанович Адыг хүндүскүнүң 12-13 шак аразында Безымянная кудумчузунда 72 дугаарлыг бажыңдан үнгеш, читкен. Кеткен хеви: кара-көк өңнүг болгаш ак-ак дилиндектер-биле каастап каан спортчу хеп.

Кызыл хоорайның Бии-Хем талазында улуг көвүрүгден бир кижи сугже халый берген деп чугаа дыңналып турар. Ону көрген эш-өөрден, хоор чондан дуза дилеп, биске дыңнадырын улуу-биле дилединис.

Харылзажыр телефоннар: **3-24-93, 3-09-34.**

ДЫШТАНЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Каас-чараш Тывавыстың кайгамчыктыг чараш булуңнарының бирээзи Тере-Хөлдүң каастакчылары, чоргааралы болур бойдустуң чайгаар чаяап кааны изиг суглуг эм-дом шынарлыг Тарыс болгаш эм-дом шынар кирген малгажы-биле эмненир Бояй аржааннарынче силер бүгүдени июль 1-ден эгелеп эмненип, дыштанып алырынче Тываның авиабүдүрүлгези база Тере-Хөл суму чагыргазы чалап тур.

Кызыл—Кунгуртуг аразынга самолет өртээ — 188 мун 500 рубль.

Кызыл—Мурнуу Аржаан азы Тарыс аржааны —300 мун 400 рубль.

Сарыг-Сеп — Тарыс аржааны —207 мун 400 рубль.

Кунгуртуг—Тарыс аржааны — 59000 рубль.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын ёзугаар самолет өртектеринге чиигелде алыр эргелиг хамаатылар үстүнде айыттынган өртектерден эвээш түңнүг акша төлээрин сагындырдывыс.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ынак ававыс Кимаа Кыргысовна **БАХУМ** бо хүннерде 68 харлап турар. Ол Тес-Хем кожууннуң О. Шынаа сумузунуң Чалааты салбырында малчыннап турар. Ававыс биче сеткилдиг, ажылгыр, чонунга хүндүткелдиг кижи.

Ынак ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр эң-не чаагай күзээшкиннерни илередип, быжыг кадыкшылды, узун назынны йөрээп, сеткиливис ханызындан байыр чедирдивис.

Уруглары, оолдары, кени база оларның ажы-төлү.

ЧАРЛААЛДАР

Көдээ ажыл-агыйның кадрлар билии бедидер төвү июль 3-тен эгелеп кыска хуусаалыг курстарга мал эмчилериниң дузалакчыларын болгаш мал тарып боозадыр техниктерни белеткээр. Мал эмчизиниң дузалакчызы деп мергежилге 1 ай 15 хонук өөренир, төлевири 150 мун рубль, мал тарып боозадыр техникке 2 неделя дургузунда өөренир, төлевири 70 мун рубль.

Ажыл чок кижилерниң чогуур шынзылгазы бар болза хүлээп ап турар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл, Московская кудумчузу, 2. Телефон 3-26-18.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели Москва хоорайда Литератураның дээди курстарынче чогаалга сундулуг аныяктарны өөредири-биле шилилге кылырын чарлап тур. Шилилгениң сөөлгү хүнү июль 20. Өөренирин күзээннер кадының байдалының база өг-бүлезиниң байдалының дугайында шынзылгалардан аңгыда, парлаттынган чогаалдарын (шүлүк, проза) орус дылче очулгазын (подстрочечник) эккээр.

Шилилге ёзугаар Литератураның дээди курстарынче кирген улусту стипендия, чурттаар чер-биле хандырар. Өөренир хуусаазы 2 чыл.

Чогаалчылар эвилели.

Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының болгаш бухгалтерлериниң кичээнгейинге

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның квартал санында дужаар страхование дадывырының дугайында отчедун (санажылга ведомозун) квартал төнген соонда дараазында айның 20 хүнүнден сонгаарлатпайн Пенсия фондузунуң төлээлекчилеринге дужаарын дыңнадып тур.

Үстүнде айыттынган хуусааны эрттирген страхование төлекчилеринге немелде төлевир (хөө) онаарын сагындырдывыс.

ДООЗУКЧУЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Өвүр кожууннуң Дус-Даг сумузунуң Торгалыг ортумак школазын 1975 чылда дооскан доозукчуларны июль 16-да 10 шакта школавыс чанынга чыглырын дилединис.

Хандагайты таварып кээр эш-өөрге чурттап турар черлеринден кызыгаар эрттирилгезин кылдыртып алгаш, орук-суур менди-чаагай чедип келирин күзединис.

ЧАҢГЫС КЛАССЧЫЛАРЫ

АРАТ-ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1992-1994 чылдарда чээли алган болгаш 1995 чылдың апрель 1-ге чедир хууларын санаан арат-тараачын ажыл-агыйлыг хамаатыларны чаа, эде тургустунган кэрээ-дугуржулга чарып аары-биле хамааржып турар кожууннарының арат-тараачын ажыл-агыйлыгларның ассоциацияларынга июнь 30-нуң хүнүнге чедир келген турарын дыңнадып тур.

Кызыл хоорайның арат-тараачын ажыл-агыйлыгларын дараазында адресте манап турар: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 15.

Доозукчуларны чалап тур

Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыраа-Бажы ортумак школазын 1980 чылда доосканнарны июль 8-те Чыраа-Бажы суурга чыглып, ужуражырынче чалап тур бис.

Оргкомитет

КИНО

ИЮНЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Слияние двух лун-2» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда. **Видеозалга:** «Африкада эки кижи» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Үш мушкетер» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Өжээн болгаш хоойлу» 15.00, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Фантазерлар» 10.00 шакта, «Кызыл идиктерниң», «Черлик орхидей-2-ниң хүн демдеглели» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор:
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11 очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94 бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 15916. Индекс 54240. Чагыг № 36—384.